

КЪАРАЧАЙ
ТИЛ

4

Т

БИР ТАМЪ

МАГЪАНАСЫ ДЖУУНЪ СЕЗЛЕ

ЁХТЕМ

ЁХТЕМЛИК

ЁХТЕМЛЕНИРГЕ

ЁТГЮР

ЁТГЮРЛЮК

ЁТГЮРЛЕНИРГЕ

БЁГЕК

БЁГЕКЛИК

БЁГЕКЛЕНИРГЕ

МАГЪАНАСЫ КЪА

БІРЛА СӨЗЛЕ

МУГУР

МУГУРЛУКЪ

МУГУРЛАНЫРҒА

САБЫР

САБЫРЛЫКЪ

ТЫНЧАЙЫРҒА

ТЫНЧ

ТЫНЧЛЫКЪ

САБЫРЛАНЫРҒА

МАҒЫНАСЫ ДЖУУКЪ СӨЗЛЕ

ҚАРШЫ СӨЗЛЕ

СЮЙЮНЧЛАНЫ Х. И., ЭЛКЪАНЛАНЫ М. КЪ.

КЪАРАЧАЙ ТИЛ

АЛ БАШЛАННГАН ШКОЛГЪА КИТАБ

ТЕРТЮНЧЮ КЛАСС

ГРАММАТИКА, ТЮЗ ДЖАЗЫУ, ТИЛ ЕСДЮРЮУ

АЛТЫНЧЫ ЧЫКЪГЪАНЫ

*Халкъ окъууну Къарачай-Черкес республика
управлениеси бегитгенди*

КЪАРАЧАЙ-ЧЕРКЕС РЕСПУБЛИКА КИТАБ БАСМА
ЧЕРКЕССК 1993

81.632-96

81.2 Кара — 96
Э 53

С 90

Рецензентле: **БЛИМГЪОТЛАНЫ И. Ш.**
БОТТАЛАНЫ Л. З.

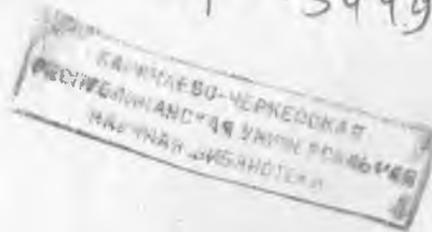
Джарашдыргъан художник М. П. БЕРТНИК

Джазыучулары кысхартылгъан энчи атлары

А. И.— Акъбайланы Исмаил
А. Ф.— Александр Фадеев
Б. А.— Биджиланы Асхат
Б. Д.— Байкъулланы Даут
Б. М.— Байчораланы Магомет
Бат. М.— Батчаланы Мусса
Б. Х.— Байрамукъланы Халимат
Дж. Х.— Джаубаланы Хусей
Е. А.— Ертенланы Азрет
К. Б.— Кёбекланы Билял
Кз. И.— Къаракетланы Исса
Кз. Кз.— Къулийланы Къайсын
Кз. Н. С.— Къарачай нарт сёале. Чер-
кесск, 1963

М. Бр.— Никола Братан
М. К.— Мечиланы Кязим
О. М.— Орусланы Махамет
С. А.— Сюйюнчланы Азамат
Сем. А.— Семенланы Азрет
Т. А.— Тюркюланы Альберт
Х. М.— Хубийланы Магомет
Х. Н.— Хубийланы Назир
Х. О.— Хубийланы Осман
Ч. М.— Чотчаланы Магомет
Ш. М.— Шаманланы Медиха
ЭББЭ — Эртде биреу бар эди. Чер-
кесск, 1971

Кара: 5449

Э 4306020000-35 93
М 159 (03)-92

ISBN 5-7644-0035-X

© Къарачай-Черкес республика ки-
таб басма 1993.

ШКОЛГЪА.

Мен барама школгъа
Айырмагъа окъургъа,
Устазымы айтханын
Эринмей толтурургъа.

Ише мен артха къалмам,
Окъуудача барырма,
Школуму бошаргъа,
Усталыкъ да алырма.

Агъач уста болурма,
Не моторну билirme,
Къралыма джарарча,
Джашау джолгъа кирirme!

(Б. Х.)

АЛ КЛАССЛАДА ОКЪУЛГЪАННЫ КЪАЙТАРЫУ.

§ 1. Тауушла бла харифле.

1. Окъугъуз.

Болур ючюн урунууну джигери,
Халкъгъа керек хар бир ишни устасы,
Ишле, окъу, билим бла сауутлан,
Ата джуртну джашнай ёсген сохтасы!

Болур деген сёзю ненча тауушу барды?
Ол сёзде ненча ачыкъ, ненча тунакы таууш барды?
Назмучукъда бютеу сёзлени ачыкъ, тунакы тауушларын айы-
рыгъыз.

Тауушла бла харифлени башхалыкълары неди?
Ачыкъ тауушланы кёргюзген харифле алфавитде ненчадыла?
Ала къайсыладыла?
Тунакы тауушланы кёргюзген харифле алфавитде ненчадыла?
Ала къайсыладыла?
Таууш кёргюзмеген харифле бармыдыла? Къайсыладыла?

2. Назмучукъну окъугъуз.

Иги сёз джомакъды, джырды,
Иги сёзсюз дуния такъырды,
Джюрек, джол да къарангыды.
Иги сёз кёз джарыкъды,
Джылы отду от джагъада,
Ол къоруулайды душманынгдан.
Тоюнг, къууанчынг — иги сёз,

Кюнде къуанчынг — иги сёз,
Кюнде таянчакъ — иги сёз,
Къаманг, кылычынг — иги сёз.

(М. К.)

Сёздеде ачыкъ, тунакы тауушланы айырыгъыз.
Тунакылада зынгырдауукъланы табыгъыз.
Сангырау тунакыла уа къайсыладыла?

Хар ачыкъ хариф бла башланнган экишер сёз табыб джазыгъыз.

Хар тунакы хариф бла башланнган экишер сёз табыб джазыгъыз.

3. Назмуну сёзлерин алфавитни джоругъунда джазыгъыз.

Тансыкъ болуб кёбден бери,
Бир да чыдаб тёзалмай,
Шахарыма мен келеме,
Кенгден къараб, кёз алмай.

Бал таракълай, джити таула.
Мийик туруб, сюелиб.
Энчи салам мен береме
Минги Таугъа, ийилиб.

Хайда, джашна, чакъ, шахарым,
Кёк суула бла къайылыб.
Сени башха шахарладан
Бек сюеме айырыб.

(С. А.)

4. Джазыучуланы тукъумларын алфавит джорукъда джазыгъыз.

Пушкин А., Лермонтов М., Толстой Л., Шолохов М.,
Кърымшаухалланы И., Акъбайланы И., Алийланы У.,
Биджиланы А., Къочхарланы Къ., Джанибекланы А.,
Ертенланы А., Байкъулланы Д., Орусланы М., Борлакъ-

ланы Т., Бостанланы Х., Аппаланы Х., Хубийланы О.,
Байрамукъланы Х., Боташланы А., Батчаланы А.-К.,
Горький М., Фадеев А., Гашокъланы Х., Капаланы С.,
Чикатуланы М.

Уллу харифле бла нек джазабыз быланы?

Дагъыда уллу харифле бла нелени джазабыз?

5. Хапарчыкъланы окъугъуз. Сёздеде ачыкъ, тунакы тауушланы,
ачыкъланы къатыларын, джумушакъларын, тунакыланы сангырау-
ларын, зынгырдауукъларын айыргъыз.

Мен ючюнчю классда окъуйма. Джай мени атам къошха элтген эди. Къошну аллы бла бара эди тау суучукъ. Сууну ары джанында къозучукъла, улакъчыкъла, бузоучукъла отлай эдиле. Алагъа къарт Хасан къараб турду. Къозу кютерге бир кюн мен да бардым. Къозучукъла бир аналарына макъырадыла, бир кызыу-кызыу отлайдыла, бир тизилиб кетиб тебрэйдиле. Мен да чабыб берти тыяма.

§ 2. Бѣлюм. Басым. Сѣзлени кѣчюрюу.

6. Окъугъуз.

Къолгъа къалам алыб джаргъан,
Балта бла отун джаргъан,
Юйню кирпичин тизген —
Къалай насыбды ишлеген!

(Къ. Къ.)

Къолгъа, кирпичин, ишлеген, джаргъан деген сѣзлени бѣлюм-леге бѣлюб джазыгъыз.

Эсигизге тюшюрюгюз:

Сѣзде ненча бѣлюм болады?

Бир тизгинге сыйымаса, сѣзню экинчиге къалай кѣчюрюрге керекди?

7. Сѣзлени бѣлюмлеге бѣлюб, алгъы бурун бир бѣлюмлю, аны ызындан эки бѣлюмлю, андан сора юч бѣлюмлюлени джазыгъыз.

Ю лгю: *тал, бу-сакъ, джа-быш-макъ.*

Такъюзюк, бусакъ, тал, чынар, шкилди, эмен, къайын, наз, джѣге, шауешик, чум, къоз, кюрюч, джабыш-макъ, шемшер, джерк, джубран, нызы, нарат, къаудан, алысын, отлау, ёрюш, биченлик, кышлыкъ, чаллыкъ, ханс, кырдык, гяхыник, салам.

8. Сѣзлени кѣчюрюлгенлерича джазыгъыз.

Ю лгю: *джа-бышмакъ, джабыш-макъ.*

Бузоу, тана, ууанык, ёгюз, ийнек, тайчыкъ, къозу, токълу, ишек, мангырамаз, чырпа, маркъа, кёрпе, элтир, къочхар, къой, ирк, къызчыкъ, джашчыкъ, къууанчлы, джарашыулукъ, окъуулу, билимли.

9. Сёздени кёчюрюлгенлери ча джазыгъыз. Экиленген туна-кылагъа эс бёлюгюз. Ала сёзде бир бёлюмге тюшеми диле? Тюшмей эселе, аланы къалай кёчюрюрге керекди?

Миллиард, миллион, тонна, маталлы, Исса, чыммакъ, быллай, исси, уллу, бусхулла, джыйыллыкъ, тенгнге, дженгнге, кенгнге, сюммек, таллыкъ, къуллукъ.

10. Окъугъуз. Чертилген сёзде басымгъа, магъаналарына эс бёлюгюз, джазыгъыз, басымла салыгъыз.

Ит киштикни къууду. Бу терек битмейди — къууду. Къызчыкъ чачын эки эшме этди. Къызчыкъ, чачынгы алай эшме. Бу бир къабынды. Ёртен къабынды. Аманны сюрме. Сюрме джитиди. Джарма хантус ич. Сен отун джарма. Гардошдан ийнекни къарны кёбдю. Уруда гардош кёбдю.

Сёзде басым деб неге айтадыла?

Басым башха бёлюмге тайса магъанасы тюрленген тёртюшер сёз табыгъыз. Алай сёзлери болгъан айтымла къураб джазыгъыз.

11. Кесгин окъугъуз, басым белгилени сала джазыгъыз.

Биз джол салыб ёзенлеге, тюзлеге,
Тигим эте шахарлагъа, элlege,
Эниш сюрем тенгизлеге келебиз,
Мыдах болуб, обабызгъа киребиз.
Бир заманда айырылыб кебинден,
Биз къутулуб кемелени тюбюнден,
Булут болуб, хауалагъа чыгъабыз,
Къайтыб келиб, таулагъа къонабыз.

(Къ. И.)

§ 3. Ат. Сыфат. Этим.

12. Суратха къараб, хапарчыкъ къураб, джазыгъыз. Хапарда атла, сыфатла, этимле бла хайырланыгъыз.

13. Хапарчыкъны окъугъуз.

ЧЕГЕТЛЕНИ САКЪЛАГЪЫЗ.

Бизни къралда уллу чегетле ёседиле. Учсуз-къыйырсыз чегетледе субай, базыкъ терекле, къалын кёкенле ёседиле. Аланы ичинде чапракълы, ийнели терекле бардыла.

Чегетледе кийик джаныуарла, хайырлы къанатлыла джашайдыла. Ала эл мюлкге уллу хайыр бередила.

Чегетни хауасы ариуду, саулукъгъа игиди. Сабийле чегетни бек сюедила. Ала анда гокка хансла, дамлы джилекле, джаулу чѳртлеуюкле джыядыла.

Ким? не? деген соруулагъа джууаб этген сѳзлени табыгъыз. Ат деб тилни къайсы кесегине айтадыла?

Къ аллай? неллай? деген соруулагъа джууаб этген сѳзлени табыгъыз. Ала къайсы сѳзлени ачыкълаб келгенлерин айтыгъыз. Сыфат деб тилни къайсы кесегине айтадыла?

Не этгенди? не этеди? деген соруулагъа джууаб берген сѳзлени табыб айтыгъыз. Ала нени кѳргюзедила? Этим деб тилни къайсы кесегине айтадыла?

14. Сорууланы орнуна керекли атланы, сыфатланы, этимлени сала джазыгъыз.

Булутла тую (къ аллай?) джуртладан, бизге таныта (къ аллай?) къарамын, чексиз (нелеге?), сыйдам (нелеге?) туюдю да келди (къ аллай?) саламынг.

Джол (не этеди?) тюзледен таулагъа, мени назмум баш урады сизде башлагъа. Джырымда — украин джюрекни кенглиги, ол а ачыкъды таулу (кимлеге?) (М. Бр.)

Салынныкъ сѳзле: *мийик, огъур, тюзлеге, сыртлагъа, таулу. Барады, джашлагъа.*

15. Тюбюнде берилген текстден сыфатла бла ала ачыкълаб келген атланы айырыб джазыгъыз.

Биз бараек, гюл джыя, ушакъ эте, терен кѳлню джашил джагъаларына, табигъатха джюрек суюмеклик элте, сейирсине кызыл тюльпанларына.

Кѳкню кючю тургъан кибик алада, къарайдыла огъур къарам бла манга. Эсимдеди джазгъы кюню талада, сейир джашау, тубеген кибик тангнга. (Х. Н.)

Ю л г ю: *Терен кѳлню, ...*

§ 4. Къайтаруу.

16. Кесгин окъугъуз. Атланы тюблерин сыза, басым белгилени сала джазыгъыз.

Энтда кетиб тебретиле турнала,
Мыдах тюрсюн аллыкъдыла шош кёлле.
Сакъларыкъбыз джазгъа дери тансыкълай,
Аллыбызда — сууукъ — джелли кыш кюнле.
(Т. А.)

Соруула:

Таууш деб неге айтабыз? Хариф деб а?

«Тансыкълай» деген сёзде ненча таууш бла хариф барды?

17. Кесгин окъугъуз. Сыфатланы тюблерин толкъун сыз бла сыза, ачыкъ тауушланы айта джазыгъыз.

Ёхтем Кавказ, салам айтама санга,
Тюрлю-тюрлю мийик, ариу таулагъа,
Узакъ джерден келиб къонакъ болуучу,
Кёк булутла ююрсюнуб къонуучу.

(Къ. И.)

Соруула:

Сёзде ненча бёлюм барды?

Сёзлени тизгинден тизгинге къалай кёчюредиле?

Назмуда тюбеген сёзлени бир къауумун бёлюмлеге бёле айтыгъыз.

18. Берилген текстден этимле бла аланы айгъакълаб келген атланы айырыб джазыгъыз.

Фатима совхозну фермасында ишлейди. Ол ийнекле-ни сауады. Фатиманы къарнашы тууарланы кютеди. Ала планны артыгъы бла толтурадыла. Фатима бла къарнашы-на, иги ишлегенлери ючюн, саугъа бергендиле. Къалгъан кызыла Фатимадан юлгю аладыла.

Юлгю: *ишлейди* (не си н де?) фермасында.

СЁЗ.

§ 5. Сёзню къурамы.

19. Хапарчыкъны окъугъуз.

Бизге джер бек багъалыды. Джерни байлыгъы кёб-дю. Джерни тракторла бла сюрөбиз. Джерге сеялкала бла урлукъ салабыз, комбайнла бла оруб, битим джыябыз. Андан сора да джерде кёб тюрлю хазна барды. Джерден алабыз нефть, кёмюр, темир, алтын дегенча байлыкъланы.

20. Хапарчыкъда джер деген сёз ненча кере тюбейди?

Джерге, джерде, джерден, джерни деген сёзле ненча кесекден къуралгъандыла?

Биринчи айтымда джер деген сёз а ненча кесекден къурал-гъанды?

Сёзню къурагъан кесеклөге сёзню къурамы дейди-ле. Сёзню къурамында не джангыз тамыр, не да та-мыр бла аффикс боладыла.

Сёз ючюн: *джер* деген сёз къуру тамырдан къу-рилгъан сөздю. *Джерге, джерде, джерден, джерни* де-генлени къурамында уа тамырдан сора аффиксле да бардыла.

21. Окъугъуз. Сёзлени тамырлары бла аффикслерин сызчыкъ бла айыра джазыгъыз.

Алма, алмада, алмагъа, алмадан, алманы. Кертмеге, кертме, кертмени, кертмеде, кертмеден. Агъач, агъачдан, агъачда, агъачны, агъачха. Сурат, суратха, суратны, суратдан, суратчы.

Ю л г ю: *алма-да*.

22. Этимледе тамырла бла аффикслени табыгъыз, орталарына сызчыкъ сала джазыгъыз.

Тур, турлукъду, турама, турду, турсун, турма. Бур, бурлукъма, бурады, бурдум, бурсун, бурма. Хорла, хорлады, хорларма, хорларыкъма, хорласын, хорлама. Окъу, окъурукъду, окъуйма, окъуйду, окъусун, окъума, окъут.

§ 6. Сёзню тамыры.

Ана деген сыйлыды. Уллуду ананы къыйыны. Анагъа иги къара. Аанада насыб толуду. Анадан тууады хар джигит.

Былайда *ана* деген сёз, айтымлада башха сёзле бла келишир ючюн, кесине аффиксле джалгъаб келеди. Хар айтымда аны аффикси тюрленеди, *ана* кеси уа тюрленмейди.

[Сёзню тюрленмеген кесегине тамыр дейдиле.

23. Тамыр сёзню табыгъыз. Анга къошулгъан аффиксле къайсыладыла.

Чанача, чананы, чана, чанасы, чанагъа, чанасыз, чанада, чанала, чанадан.

24. 23-ю иштеги аффикслени кючю бла *алма*, *алас* деген тамыр сёзлени тюрлендириб джазыгъыз.

25. Джазыгъыз. *Джилек* деген тамыры болгъан сёзлени тюблерин тартыгъыз.

Джилек бек татлыды. Биз джай джилекге кёб джюройбюз. Джилекни гитче чапракъчыкълары, къызыл халыгъа ушаш тамырчыкълары болады. Аланы арасындан джилекни къызыл кёзчюгю, меннге келигиз дегенча, къарайды. Джилекден варенье бек татлы болады.

26. Сёзлени тюрленмеген кесеклерини тюблерин тарта джазыгъыз.

Пионер, пионерлени, пионерлеге, пионерде; кел, келдиле, келдик, келедиле, келеме; джазыучу, джаз, джазыу; сюрюучу, сюр, сюрюу.

27. Джазыгъыз. Белгиленген сёздеде бирча кесеклени тюблерин сызыгъыз.

Наныкъ татлыды. **Наныкъгъа** эртденбла эртде барыргъа керекди. **Наныкъланы** кёб джери чегет талалада болады. **Наныкъдан** варенье къайнатабыз. **Наныкъны** ийиси ариуду. Якъуб колхозда мал кютеди. Ол **малчы** болуб ишлегенли беш джыл болады. **Малчыла** къарагъан малла бек семиредиле. **Малчылыкъны** хайыры уллуду колхозгъа.

§ 7. Сёзгю аффикс.

28. Джазыгъыз. *Китаб* деген сёзге къошулгъан *аффикслени* тюблерин сызыгъыз.

Китаб бизни шохубузду. Мен китабны бек сюеме. Китабда тюрлю-тюрлю хапарла кёбдюле. Барыб кёрмеген джерлеринги, окъуб, китабдан билирге болады. Кюн сайын китабха къарай турсанг, билиминг ёсе барлыкъды.

Китаб деген сёзге ненча аффикс къошулгъанды? Ала къайсыладыла.

29. Джазыгъыз. *Къой* деген сёзге къошулгъан аффикслени тюблерин сызыгъыз.

Бизни совхоз къой кютеди. Омакъ совхозда къойчу болуб ишлейди. Къойдан кёб джюн берген мал джокъду. Къойсуз къралла къойлу къралладан джюнню сатыб аладыла.

30. *Къой* деген сёзге ненча аффикс къошулгъанды? Ала къайсыладыла? *Къой* деген сёзню магъанасын тюрлендирген бармыды? -чу деген аффиксге эс бёлюгюз. *Къой* деген сёз бла *къойчу* деген сёзню башхалыгъы неди?

Сёзлени тамырларына къошулуб, джангы сёзле къурагъан педя алааны бир-бирине джарашдыргъан кесеклеге аффиксле дейдяле.

31. *Джай* бла *къыш* деген тамырлагъа къошулгъан аффикслени тюблерин сыза джазыгъыз.

— *Джай* игиди. Мен *джайны* сюеме, *джайгъа* ашыгъыб джетеме. *Джууунуб*, кюнде *къызыб*, ох дейсе *джай*, — деди Мурат.

— *Огъай*, мен *къышны* сюеме. *Чанала*, конёкла бла учаргъа, *къар джуммакъ ойнаргъа* ашыгъыб, *къышха къууанабыз*, *къыш игиди*, — деди Аскер. *Къышдан*, *джайдан сен а къайсын сюесе?*

32. -ны, -ни деген аффиксле джалгъаннган тамырланы тюблерин сыза джазыгъыз.

Атны наллары тюшгендиле. Налны джангыдан уругъа керекди. Аскерни атасы темирчиди. Ол, темирни къыздырыб, налла этди. Туякъны джонуб хазырлады да атха нал уруб ашырды.

§ 8. Бир тамырлы сёзле.

33. Окъугъуз. Сёзлени тамырлары бла аффикслерин сызчыкъ бла айырыб джазыгъыз.

Юлгю: *Мал-чы.*

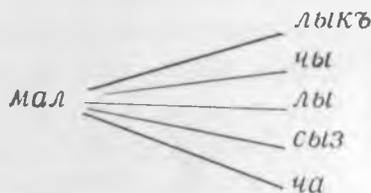
Мал, малчы, маллы, малсыз, малча. Таш, ташчы, ташлы, ташсыз, ташча. Кёксюл, кёгер, кёкча. Окъу, окъугъан, окъуу, окъуй, окъур.

1. *Мал* деген тамырдан ненча сёз къуралгъанды?

2. *Таш* дегенден а?

Бир тамырдан аффикслени кючю бла къуралгъан сёзлеге бир тамырлы сёзле дейдиле.

Аланы схемада былай кёргюзюрге боллукъду:

34. *Таш, кёк, окъу* деген тамырладан къуралгъан сёзлени башындагы юлгю бла схемаларын салыгъыз.

35. Бир тамырлы сёзлени къауумлаб джазыгъыз, тамырланы тюблерин сызыгъыз.

Юлгю: *таза, тазаракъ, тазачыкъ.*

Таза, къызыл, тюлкю, тазаракъ, тюлкючюк, къоян, джел, тюлкюча, тазачыкъ, къызылдым, джелсиз, къоянчыкъ, къызылчыкъ, джелча, джелли, къоянча.

36. Бу сёзлеге бир тамырлы сёзле табыб джазыгъыз.

Сурат — суратчы

Окъуу —

Кюн — кюнлю

Насыб —

Ат —
Газет —
Сёз —
Иш —
Джазыу —

Тил —
Кёз —
Къайгъы —
Умут —
Къууанч —

§ 9. Джангы сёзле къурау.

37. Окъугъуз. *Агъач* деген тамырдан къуралгъан сёзлеге эс бёлююз, магъаналарын ангылагъыз.

Джангы клубну эшиклерин, терезелерин этерге колхозгъа агъач керекди. Агъашчыладан эркинлик алыб, джашла чегетге бардыла. Агъачны хазыр этиб, элге ташыдыла. Дженгил огъуна эшикле бла терезелени ишледиле. Агъачсыз къумачны киши джаратмайды, агъачлыны уа соруб излейдиле. Агъачы иги къумачдан пионерлеге бирча костюмла тикдиле. Пионерле джангы клубда концерт кёргюздюле. Элчиле концертни джаратдыла.

Агъач, агъашчы деген сёзлени магъаналарында башхалыкъ бармыды? *Агъач, агъачны* дегенледе уа?

Агъачлы, агъачсыз деген сёзле нени билдиредиле?

Агъачы иги бла *агъачлы* деген сёзлени магъаналарында башхалыкъ бармыды?

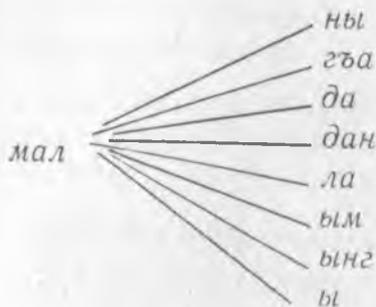
Агъач — джансыз затды, *агъашчы* адамды, *агъачлы* иги деген магъананы тутады, *агъачсыз* — аман дегенни.

Аффиксле эки тюрю боладыла :

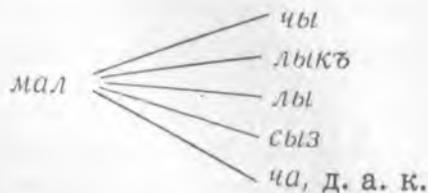
1. *Сёз тюрлендириучюле;*
2. *Сёз къураучула.* Аланы схемалары былайды:

Кара-5449

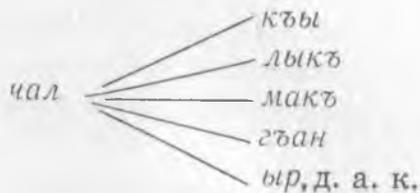
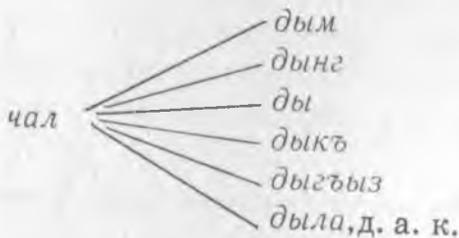
Сёз тюрлендириучюле —
атлада :

Сёз къураучула :

этимледе :

Сёзю тюрлендириб, джангы магъана тълъмагъан-
ллы, башха сёзле баш келиндирир юсюн, тамыргъа сёз
тюрлендириучю аффиксле къоширгъа берекди: цв о л,
з р б а з — шалну арбалы; б н з, к л а о л — билин классе-
да.

Сёзю тюрлендириб, джангы сёз къурад юсюн, та-
мыргъа сёз къураучу аффиксле къоширгъа берекди: му-
шукъчу, турукъ-лукъ.

38. Сёзлени аффикслерин табыгъыз, къаллайла болгъанларын айтыгъыз (сёз тюрлендириучюле, сёз къураучула).

Къаз, къазма, къазгъыч. Тарт, тартды, тартхыч. Тут, тутхуч, тутса. Ур, ургъуч, урду. Ач, ачса, ачхыч. Сюз, сюзгюч, сюзе. Къыр, къыргъыч. Кер, керме, кергич. Бур, бургъуч, бурду. Джаз, джазды, джазгъыч.

39. *-лыкъ, -лукъ, -лик, -люк* аффикслени болушлугъу бла бешишер сёз къураб джазыгъыз.

Ю лгю: *адам — адамлыкъ, кёлек — кёлеклик.*

40. *-чы, -чу, -чи, -чю* аффикслени болушулгъу бла бешишер сёз къураб джазыгъыз.

Ю лгю: *сатыу — сатыучу.*

41. *-ла, -ле* аффикслени кючю бла жангы сёзле къурагъыз, джазыгъыз.

Ю лгю: *баш — башла, иш — ишле.*

Джан, жарма, сюрме, исси, джоргъа.

Кесигиз энтда бешишер сёз табыгъыз.

42. Окъугъуз. Сёз къураучу аффикслени тюблерин сыза джазыгъыз.

1. Сабырлыкъ бла эслилик адамгъа сый бередиле.
2. Марачыла, къумушчула, тебердичиле бир-бирин эришиуге чакъырдыла.
3. Уллу кёллюлюк уллулукъгъа джетдирмез.
4. Окъуу да, ёсюу да джашау излеген затладыла.
5. Къарт айтханны этмеген къартлыкъ кёрмез.
6. Анам бла атам тюкенден къысхач, бургъуч, къыргъыч, кергич, кирит, ачхыч, тутхуч келтирдиле.

§ 10. Магъанасы джуууга неча
къаршчы сёзле.

43. Шекер татлыды, турма ачыды.
Къызла келдиле, джашла кетдиле.
Школ бизден узакъды, сизден а джууукъду.

Шекер бла турманы татыулары бир-бирине ушаймыдыла?

Къызла бла джашланы ишлери бирчамыдыла?

Школгъа джюрюген бизденми тынчды, огъесе сизденми тынчды?

Сёзледе магъанасы джанындан бир-бирине къаршчы келгенге болдыла. Аллай сёзлеге магъанасы къаршчы сёзге джиди.

Сёз ючюн: *татлы — ачы, кел — кет, джан — джукълан, узакъ — джууукъ.*

44. *Джарыкъ — къарангы, ариу, — эрши, джылы — сууукъ, къач — сюр, джат — тур, ал — бер, келтир — элт* деген сёзле болгъан айтымла къурагъыз, джазыгъыз.

45. Магъанасы къаршчы келген бешишер негерли сёз табыгъыз. Аллай сёзлери болгъан айтымла къурагъыз, джазыгъыз.

Юлгю: *кюндюз джарыкъды, кече къарангыды.*

46. Сохта сохтагъа шохлукъ, тенглик этерге керекди.

Фашизм адам улуну джаууду, душманыды.

Гузаба этме; ашыгъыш этсенг, джангылырса.

Шохлукъ бла *тенгликни* магъаналары бир-бирине ушаймыдыла?

Джауу бла *душманы* дегенни уллу башхалыгъы бармыды?

Гузаба, ашыгъыш дегенле не магъананы билдиреди?

Сөзлөрдө мугъана эжаны бла бир-бирине джуккы
келгенге боладыла. Алай сөзлөгө мугъанын джук
урук сөзге айланла.

Сёз ючюн: шох — тенг, эринчек — джалкъау, джау —
душман, токъ — семиз.

47. Батыр — таукел, хомух — матух, тири — джигер, ариу —
таза, кзынгыр — кзыйыкъ — кзыйсыкъ, тюз — туура деген сөзле
болган айтымла къурагъыз, джазыгъыз.

§ 11. Къош сөзле.

48. Хапарчыкъны окъугъуз.

Бизни классда отуз сохта барды. Джашчыкъла, кыыз-
чыкъла да бардыла. Фатима иги окъуйду. Аны бла бирге
олтурады кёккёз Светлана. Аланы алларында сарычач
Айшат бла Светлана къанджалбаш юйде хоншу джашай-
дыла. Айшатны атасы шофёрду. Ол заводха ташкёмюр та-
шыйды. Светлананы айрыкъуйрукъ кёгюрчюню барды.

Къарачач деген сөзде ненча тамыр барды?

Кёккёз деген сөз кёзлени несин билдиреди?

Эм мела андай кёб тамырдан кёзургъан сөзлөгө
къош сөзле дейдиле.

Къош сөзлени бир къауумунла тамырла бирге цка-
ныладыла: ма а б а ш, къ а ш т и н, т а в к ё з и ю р, д, а, к.
Бир тукъум къош сөзде уа эки тамырны арасында до-
фис тартылады: а б и н с ю р ю н, с л у а с с е н, а т а ч и л а,
д а у у р с ю й ю р, д, а, к.

49. Джазыгъыз. Къош сөзлени тамырларыны тюблерин сызы-
гъыз.

1. Къарачай-Черкес автоном областда ташкёмюр кёб
джерде чыгъады. 2. Экинчи ферманы ийнеклерини ичин-
де акъкъашла, ёребашла да бардыла. 3. Чабакъ къармакъ-
да къуртдан эсе джюзаякъны бек къабады.

50. Окъугъуз. Къош сёзле къурагъан тамырланы табыб айтыгъыз.

Быллай сёзле болгъан айтымла къурай джазыгъыз.

Къошкъулакъ, къарамююз, Ташкёпюр, акътуякъ, айютабан, алакёз, Таубий, Алтынчач, къызылджаулукъ.

51. Беш къош сёз табыгъыз. Ол сёзле болгъан айтымла къураб джазыгъыз.

52. Окъугъуз. Сёзледе аффикслени табыгъыз (устазны болуш-лугъу бла).

КЪАЧ.

Октябрь ай джетди. Чапракъла саргъалыб, джер алтын бет алгъанды. Кюн ариу тийгенликге, хауа сууугъуракъ болгъанды. Сохтала терек бачхада къышхы алмаланы джыядыла. Алашаракъ терекледе алмаланы ууагъуракъ сабийле джыядыла. Мийик терекледен кёгетлени комсомол къызла бла джашла джыядыла. Мелхумлу къач бизге рысхыны къызгъанмай бергенди. Бизни сынау уча-стогубуз да иги битгенди. Быйыл биз бачхагъа мешхутну кёбюрек къуярыкъбыз. Къачда огъуна джерни теренирек сюрюб къоярыкъбыз. Ол уллу битим берликиди.

53. ... -гъа, -ге, -да, -де, -дан, -ден деген аффиксле къошулгъан тамырланы табыб айтыгъыз. Джазыгъыз.

— Юйде ким барды? — деген таууш келди. От джагъада олтургъан амма, аны эштиб, эшикге чыкъды. Арбазда экеулен.

— Келигиз ичгери, джангыз менме, ишден алкъын келмегендиле, — деб чакъырды.

— Игиликге барайыкъ. Клубда колхозчуланы джыйлыуу боллукъду алты сагъатда.* Сыртдан тюшгенлей, сизникиле да ары барсынла.

— Айтырма.

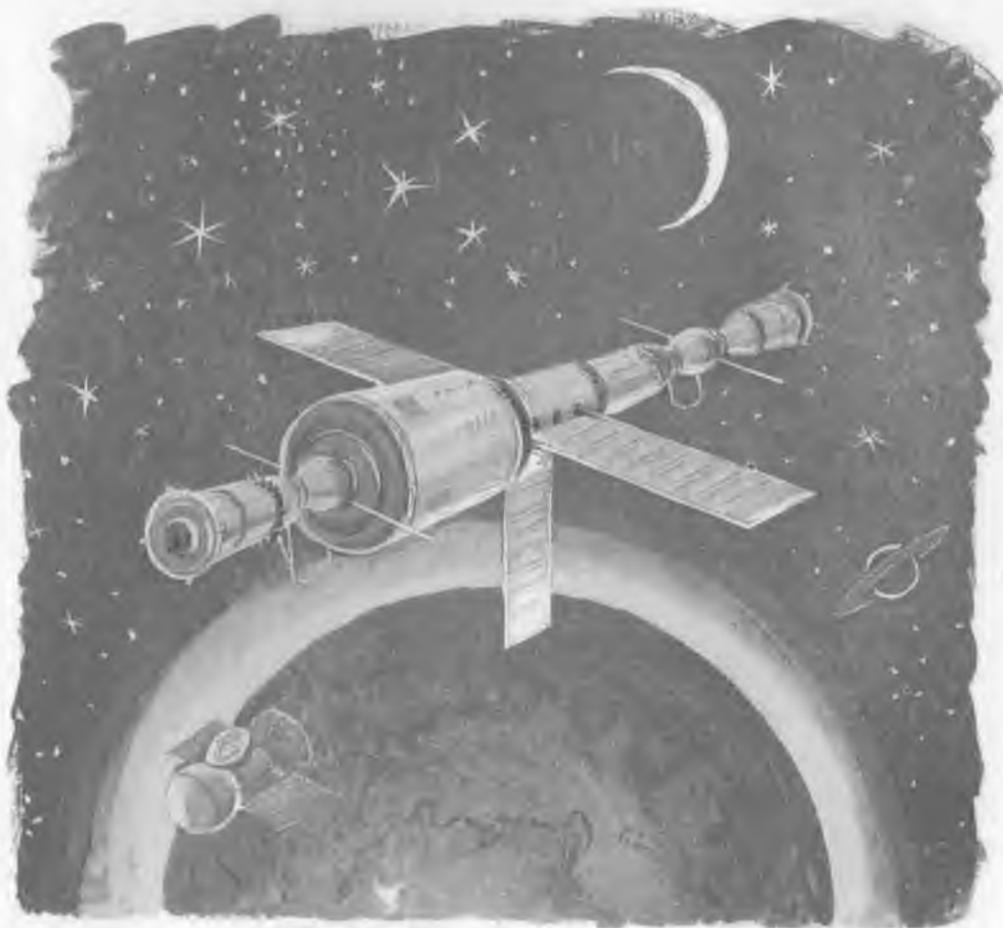
†.

— Да, сау къал, амма, — деб, экиси да арбаздан чыгъыб кетдиле.

54. Сёзледе устазны болушлугъу бла аффикслени табыб, тюб-
лерин сыза джазыгъыз.

КОСМОНАВТИКАНЫ КЮНЮ — 12 АПРЕЛЬ.

Адамла ары-бери кёб джорюйдюле. Ала минедиле по-
ездлеге, кемелеге, самолётлагъа. Алай а Юрий Гагарин-
нге дери кемеге-ракетагъа киши минмегенди. Совет кърал-
ны лётчиги-космонавты дуняда биринчи болуб учханды
космосха. 1961 джыл 12 апрелде, кемеге-спутникге миниб,

ол Джерни төгерегине учуб айланыб келгенди. Аны ызындан совет космонавтла космосха кёб учхандыла. Аланы ичиндеди совет тиширыу Валентина Терешкова да. Анга дери дунияда тиширыу космосха учмагъанды.

Совет къралны лётчиги-космонавты Алексей Леонов кемеден космосха биринчи болуб чыкъгъанды.

Космосха учуу энтда барады. Ким билсин, сен огъуна болурса, сохтачыкъ, Айгъа, Марсха неда Венерагъа учарыкъ! Эсге ал, ары учар ючюн, кёб затны окъургъа, эте билирге керексе. Къадалыб окъу, шохчугъум!

55. Устазны болушлугъу бла атладан башха сёзледе да тамыр бла аффикслени табыгъыз. Бир-биринден сызчыкъ бла айыра джазыгъыз.

Юлгю: кюл-ме джаш-ха, ке-лир баш-ха.

Кюлме джашха, келир башха. Аманнга айтсанг, кюлюр, игиге айтсанг, билир. Къалгъан ишге кър джауар. Тюлкю — тешикге, къоян — къамишге. Ишсиз турма. Эл гуууртха, Гунай — джуууртха. Башда акъыл болмаса, эки аякъгъа кюч джетер.

§ 13. Тилни кесеклери.

56. Окъугъуз. Хапарчыкъда берилген сёзлени маъаналарына эс ийигиз, хар сёзге соруу салыб, нени кёргозгенин айтыгъыз.

Биз быйыл төртюнчю классда окъуйбуз. Бизни школ джангы ишленгенди. Анда окъугъанлы төрт джыл болады. Классда джангы шкафла бардыла. Бюгюн дерс тогъуз сагъатда башланды. Экинчи дерседе космонавтланы юсюнден сейир хапар окъудукъ, алагъа письмо джаздыкъ.

Къарачай тилде киб сиз барсы. Ала барысы бирни тилдже. Магъаналары, тюрлюнуълери, айтымда къуа дууълары башхадыла, Ол башхалыкъсылыгъа кйре, тилни сёзлери къауумлыгъа юлешингъдала. Аллай къауумлыгъа тизни кесиклери дейдиле.

Ючюнче кшессе ат, сыфат, этим бла шигърей болгъан адик. Кыйыл, ишны да тюренирек окъун, алмыш бла, самду бла, обалеу бла, байнам бла шигърей болукъбу.

Тилни кесеклери:

1. Ат (класс, школ, космонавт).
2. Сыфат (джангы, сейир, къызыл).
3. Санау (юч, ючюнчю, төрт, экишер).
4. Алмаш (мен, сен, ол, биз, сиз, ала).
5. Этим (окъуйбуз, ишленгенди, башланды).
6. Сёзлеу (быйыл, бюгюн, анда, дженгил).
7. Байлам (бла, не, эмда, да, неда).

57. Берилген текстден тилни кесеклерин юлгюдеча айырыб джазыгъыз.

АРЕНДАТОРЛА

Быйыл школ «Терезе» совхозну онджети гектар гардош бачхасын арендагъа алгъанды. Сохта бригадада джетмишден аслам абадан классланы сохталары ишлейдиле. Ала кеслери сабан сюредиле, урлукъну айырадыла. Хар гектардан джюз къыркъ центнер гардош алыргъа борч алгъандыла. Ол план толса, сегиз проценти школгъа берилликди. Аны школ кесини хант юйюнде хайырландырылыкъды. Былтыр школ тепсисин къобуста эмда къызыл чюгюндюр бла кеси баджаргъанды. *(Газетден.)*

Юлгю: Атла: Ахмат, совхозда...
Сыфатла: Семиз, ...
Этимле: ишлейди, кютеди, ...
Алмашла: ол, ала ...
Санаула: он, ...
Сёзлеуле: быйыл, ...
Байламла: бла, ...

АТ.

§ 14. Атны магъанасын къайтару.

58. Окъугъуз. Атланы алларында скобкадагъы сорууланы сала джазыгъыз.

Ю л г ю : (к и м ?) к ъ о й ч у , (н е ?) т а з .

Таз, кёлек, къумгъан, къойчу, къашыкъ, Осман, башлыкъ, стакан, орундукъ, пальто, кёнчек, чурукъчу, чёгюч, къой, шиндик, диван, стол, кюзгю, бёрк, чурукъ, ёгюз.

Ат деб къаллай сёзлеге айтылады?

Адамгъа тыйыншлы атла къайсы соруугъа джууаб береди?

Адамладан башха затлагъа тыйыншлы атла къайсы соруугъа джууаб береди?

59. *Ким?* деген соруугъа джууаб берген сёзлени *не?* деген соруугъа джууаб этгенледен айырыб джазыгъыз. Сорууну, атны да кёблукъ санда джазыгъыз.

К и м л е ?

Н е л е ?

Ю л г ю . *Пионерле*

у л а к ъ л а

Пионер, улакъ, айю, окъуучу, тюлкю, бёрю, суусар, тана, амма, ишчи, джугъутур, ёгюз, аслан, сюлеусюн, къочхар, аджир, Хасан, Маджир, къойчу, къадыр, тую, къоян, борсукъ, аття, хоншу, къарнаш, эгеч, школ, парта, ручка, перо, устаз.

60. Джазыгъыз. Энци атланы эки кере, тукъум атланы бир кере тюблерин сызыгъыз.

Ю л г ю : к ё п ю р , А м и н а т .

Къарнаш, кюн, кёпюр, Аминат, Батал, китаб, Ибрахим, директор, нартюх, Келимат, Джёгетей, Чомур, Теберди, урчукъ, Киев, Дон, Харьков, Къобан, юзгере, стол, Москва, Сарытюз, Куба, Болгария.

§ 18. Тюз атда шазир атла.

61. Окъугъуз. Айтымлада кёгюрчюн кимники болгъанына эс бёлюгюз.

Кёгюрчюнюм барды. Кёгюрчюн огъурлу къанатлыды. Кёгюрчюнюнг къаллайды? Кёгюрчюню гурт чыгъаргъанды. Кёгюрчюнюбюз кёгюрчюнюгюзню хорлады. Кёгюрчюнлери бизникилеге къошулмасынла.

Биринчи айтымда кёгюрчюн меники болгъанын къайсы аффикстен билдик?

Кёгюрчюн сеники, аныккы болгъанын къайсы аффиксле билдиредиле?

Кёгюрчюн бизники, сизники, аланыккы болгъанын неден таныйбыз?

Кёгюрчюн деб къойсакъ, ол кимники болгъаны белгилимиди?

Затны кимники болгъанын билдирмегенле айтылгъан атка тюз ат дейдиле: *парта, келек.*

Зат нинини болгъанын билдириб айтылгъан атка немик ат дейдиле: *партаж, партанг, партасы; партибыз, партигъыз, партилары.*

62. Окъугъуз. Тюз атла бла иелик атланы айыргъыз. Иелик атланы иелерин сала джазыгъыз.

Юлгю: *Тюз атла:*

кюзгю

Иелик атла:

аны кюзгюсю

Кюзгю, биченим, отунунг, кюзгюсю, самолёт, мычхым кечеси, кюнюнг, касса, чачы, кюнлери, мычхыларыбыз, отунларыгъыз, бичен, кече, кюн, отун, чач.

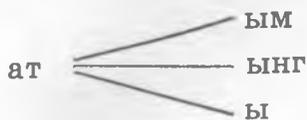

Зат кимнини болгъанын билдирген аффикслеге
нешли аффиксле дейдиле.

Иелик аффиксле бирлик санда зат не меники, не сеники, не аныкъы болгъанын, кёблук санда уа не бизники, не сизники, не аланыкъы болгъанын билдиредиле.

63. Бу атланы зат кимники болгъанын кѳргюзген схемаларын джазыгъыз.

Ю л г ю:

Алма, кертме, чырпы, кирпи, тон, тѳр, тулукъ, тюртю, эгеч, къарнаш.

64. Кесигиз бешишер ат табыб, аланы, 63-чю ишдеча, схемаларын джазыгъыз.

65. Атлагъа бирлик санда зат кимники болгъанын танытхан аффикслени къоша, алларында *мен, сен, ол* деген сѳзлени джазыгъыз.

Ю л г ю: мени *школум*, сени *школунг*, аны *школу*.

Кърал, эл, совхоз, бригада, сабан, бачха, будай, нартюх, машина, трактор, комбайн, сеялка, автобус, китаб чюгюндюр, класс, мел.

66. Алмыш бешинчи иштеги атланы кѳблук санда да джазыгъыз.

Ю л г ю: *бизни школубуз, сизни школугъуз, аланы школлары.*

§ 16. Атын болушлары

Башха сѳзле бла келишдирир ючюн, айтымда атланы ахырларына аффиксле къошуладыла. *Пионер* деген сѳзю тюрлю-тюрлю айтымлада алыб къарайыкъ:

1. Сохта дерсин окъуду.
2. Сохтаны окъууу игиди.
3. Сохтагъа махтау къагъыт берилди.
4. Сохтаны школда бек махтайдыла.
5. Сохтада иги китабла бардыла.
6. Сохтадан сабийле юлгю аладыла.

Магъанасына кѳре, атны айтымда алты тюркѳ формасы балды. Алагъа *ити болушлары дейдиле*.

Алты болушну да хар бирини энци соруулары эм-да оѳагѳ кѳѳѳшлукъ аѳѳринслери барды. Ат ол соруу-лагъа джууаб этели.

Болушла:

Соруула:

Баш болуш	Ким?	Адам	Не?	Теке.
Иелик болуш	Кимни?	Адамны	Нени?	Текени.
Бериучю болуш	Кимге?	Адамгѳа	Неге?	Текеге.
Тамамлаучу болуш	Кимни?	Адамны	Нени?	Текени.
Орунлаучу болуш	Кимде?	Адамда	Неде?	Текеде.
Башлаучу болуш	Кимден?	Адамдан	Неден?	Текеден.

67. Хар болушну сорууун сала джазыгъыз.

Баш	... кѳарнаш	... стол
Иелик	... кѳарнашны	... столну
Бериучю	... кѳарнашха	... столгѳа
Тамамлаучу	... кѳарнашны	... столну
Орунлаучу	... кѳарнашда	... столда
Башлаучу	... кѳарнашдан	... столдан

68. Болушланы атлары бла сорууларын сала джазыгъыз.

... джол	... Мурат
... джолну	... Муратны

... джолгъа	... Муратха
... джолну	... Муратны
... джолда	... Муратда
... джолдан	... Муратдан

69. Болушланы атларын, сорууларын азбар айтыгъыз, джазыгъыз.

§ 17. Тюз аты джалгъаныуу.

Атны болушлада тюрлешигенине *джалгъаныуу* дейдиле.

Магъанасы адамны тутхан атла болушлада ким? кимни? кимге? кимни? кимде? кимден? деген соруулагъа джууаб боладыла. Адамдан къалгъан затланы билдирген атла уа не? нени? неге? нени? неде? неден? деген соруулагъа джууаб этедиле.

Сёз ючюн: *Асият, темирчи, бутакъ* деген атланы алайыкъ. *Асият* адам атды, *темирчини* магъанасы да адамны тутады, не ючюн десенг, адамдан башха бир джанлы да темирчи болаллыкъ тюлдю. *Бутакъны* магъанасы уа адамгъа бармайды.

Баш	ким?	<i>Асият</i>
Иел.	кимни?	<i>Асиятны</i>
Бер.	кимге?	<i>Асиятха</i>
Там.	кимни?	<i>Асиятны</i>
Орун.	кимде?	<i>Асиятда</i>
Башл.	кимден?	<i>Асиятдан</i>

Баш	ким?	<i>темирчи</i>	не?	<i>бутакъ</i>
Иел.	кимни?	<i>темирчини</i>	нени?	<i>бутакъны</i>
Бер.	кимге?	<i>темирчиге</i>	неге?	<i>бутакъгъа</i>
Там.	кимни?	<i>темирчини</i>	нени?	<i>бутакъны</i>
Орун.	кимде?	<i>темирчиде</i>	неде?	<i>бутакъда</i>
Башл.	кимден?	<i>темирчиден</i>	неден?	<i>бутакъдан</i>

70. *Къарт, чана, батыр, кзылыч* деген атланы джалгъаныулары этигиз. Болушланы сорууларын джазыгъыз. Бериучю болушну аффиксине эс бёлюгюз.

Баш — ким? къарт, не? чана, ким? батыр, не? кзылыч.
Иел.

Бер.

Там.

Орун.

Башл.

71. *Джыккыр, джара, дарман, сапын* деген сёзлени кесигиз болушлада джалгъаб джазыгъыз. *Дарман, сапын* деген сёздеде бериучю болушну аффиксине эс бёлюгюз.

72. *Ат* деген сёзню айтымны магъанасына келиширча тюрлендире джазыгъыз.

Ат...кишнеди. Ахмат ат... джюген салды. Алий ат... джер салды. Умар ат ... чабдырды. Исса ат... ойнады. Хасан ат... кетди.

73. *Къойчу, къош, огун, он* деген сёзлени джалгъаныуларын этиб джазыгъыз. Бериучю болушну аффикслерине эс бёлюгюз.

74. Точкаланы орнуна болуш аффикслени сала джазыгъыз.

Къошун кызды. Исса къошун... тюбюн тюшюрдю. Къошун ... ууатдыла. Айшат къошун ... суу къуйду. Суу къошун ... тохтамады. Суу къошун... юй тюбюне тегюлдю.

75. Точкаланы орнуна *Харун* деген атны джарашдырыб джазыгъыз.

...инженерди. ... иши кёбдю, алай а ... ол ауур тиймейди, нек десенг, ол ишни бек сюеди. ... бир алапат портфель барды. ... аны тилеб алдыла.

§. -18. Болуш аффикслени тюз джазылыулары.

76. Точкаланы орунларына болуш аффикслени сала джазыгъыз.

КЪАСАЙЛАНЫ ОСМАН.

Сени памятнигинг джылтырайды, Осман,
Могилев шахар... ичинде,
Ит фашистле... биз джокъ этгенбиз
Совет Аскер... кючюн...

Ой, джылтырайды, джанады, Осман,
Кавказ таула... бузлары,
Сени памятнигинге гоккала салалла
Белоруссия... къызлары.

(Османны джырындан).

77. *Къамчи, терек, дженг, джелин* деген сёзлени кесигиз джалгъаб джазыгъыз.

78. *Джазыгъыз. Басняда къара басылгъан сёзле къайсы болушда тургъанларын билигиз.*

БЕДЕНЕ.

Чалкъычыла биченликни чала эдиле. Биченликде заба тубюнде бёденени уясы барды. Бёдене, аш келтириб, уясына къонду да уяны тегерегинде хансны чалыныб тургъанын кёрдю. Ол балаларына алай айтды: «Эй балала, бизге къыйынлыкъ келди, энди шош туругъуз, къымылдамагъыз ансы, пелажха къаллыкъсыз, ингирде башха джерге кёчюрюрме». Балала уа, джарыкъ болгъанына къууаныб: «Анабыз къартды да, бизни ойнарыбызны суймейди», — деб дауур этиб, сызгъырыб башладыла. Бёдене балалада къайгъы джокъ эди. Сабийле, кишилеге азыкъ келтиргенлей, бёдене балаланы дауурларын эштиледи...

79. *Джюк, джюн, кёк, гён* деген сёзлени кесигиз джалгъаб джазыгъыз.

80. *Тюлкю* деген сёзню точкаланы орнуна джарашдыра джазыгъыз.

... хыйлачы джануарды. ... къуйругъу узунду. Умар ... кёрмегенди. Уучу ... итни юсдюрдю. ... болмагъан харамлыкъ джокъду. Ол ташны артына букъду. Ит, кёрмей, ... озуб кетди.

Этилген ишледен кёресиа: болушланы аффикслери сёзю ижыр бёлюмюнде ачыкь тауушка неда сёзю артындагы тунакы тауушка кёре боладыла. Ачыкь, тунакы тауушла да бирча тюлдюле, тюряю-тюрлюдюлю.

Ол себебден болуш аффикслени да тюрлюлери болады.

Схемагьа кьарайыкь.

БОЛУШ АФФИКСЛЕНИ СХЕМАСЫ.

Болушла	Соруула	Аффиксле
Баш болуш	ким? не?	
Иелик болуш	кимни? нени?	-ны, -ни, -ну, -ню
Бериучу болуш	кимге? неге?	-гьа, -ге, -нга, -нге, -ха, -а, -е
Тамамлаучу болуш	кимни? нени?	-ны, -ни, -ну, -ню
Орунлаучу болуш	кимде? неде?	-да, -де
Башлаучу болуш	кимден? неден?	-дан, -ден

Атла кёблюк санда да джыгьанадыла. Кёблюк санпы аффикслери -ла, -ле болгьанлары себебди, болуш аффикслени да кёблюк санда кьуру эки тюрлюсю болады: иелик -ны, -ни, бериучю -гьа, -ге, тамамлаучу -ны, -ни, орунлаучу -ди, -де, башлаучу -дан, -ден.

Баш.	кимле?	кьойчула
Иел.	кимлени?	кьойчуланы
Бер.	кимлеге?	кьойчулагьа
Там.	кимлени?	кьойчуланы
Орун.	кимледе?	кьойчулада
Башл.	кимледен?	кьойчуладан

Баш	неле?	<i>ишле</i>
Иел.	нелени?	<i>ишлени</i>
Бер.	нелеге?	<i>ишлеге</i>
Там.	нелени?	<i>ишлени</i>
Орун.	неледе?	<i>ишледе</i>
Башл.	неледен?	<i>ишледен</i>

81. Бу сёзлени болушлада джалгъаб джазыгъыз.

Атла. адамла, лётчикле, текеле, къойла.

§ 19. Иелик эмда тамамлаучу болушла.

82. Окъугъуз. Кимни? нени? деген соруулагъа джууаб болгъан сёзлени къайсы сёзле бла байланыб келгенлерин эсlegung.

Азретни эгечи Азретни сакълайды.

Сабийле китабны ичинде джазылгъан сёзню окъуйдула.

Эслеб къарагъыз да джууаб этигиз.

Иелик болуш бла тамамлаучу болушда атла кимни? нени? деген соруулагъа джууаб этедиле. Аланы къалай айырыргъа боллукъду?

Биринчи айтымда биринчи сёз къаллай соруугъа джууаб этеди? Ол къайсы сёз бла байланыб келеди? Байланнган сёзю тилни къайсы кесегинденди?

Биринчи айтымда ючюнчю сёз къаллай соруугъа джууаб этеди? Ол къайсы сёз бла байланыб келеди? Байланнган сёзю тилни къайсы кесегинденди?

Экинчи айтымда экинчи сёз къаллай соруугъа джууаб этеди? Ол къайсы сёз бла байланыб келеди? Байланнган сёзю тилни къайсы кесегинденди?

Экинчи айтымда бешинчи сёз къаллай соруугъа джууаб этеди? Ол къайсы сёз бла байланыб келеди? Байланнган сёзю тилни къайсы кесегинденди?

Иелик болушдагъы ат тилни кесеклеринден ат бла байланыб келеди: *Азретни эгечи.*

Тамамлаучу болушдагъы ат а этим бла байланыб келеди: *Азретни сакълайды.*

83. Джазыгъыз. Иелик болушдагъы атланы тюбуне бир сыз, тамамлаучу болушдагъыныкылагъа эки сыз тартыгъыз.

Ахматны къарнашы Ахматны излейди. Ахмат тенгле-ри бла школну арбазында бачханы къазады, гоккаланы орнатады. Школну арбазын сабийле кирсиз тутадыла.

84. Окъугъуз. Иелик болушдагъы атланы сол джанына, тамамлаучу болушдагъылары онг джанына джазыгъыз.

Ю лгю: *газетни аты, газетни окъу.*

Газетни аты. Газетни окъу. Тракторну ишет. Тракторну чархы. Китабны окъу. Китабны тышы. Терекни бутагъы. Терекни сындырма. Кёпюрню ишле. Кёпюрню къулагъы. Елканы джудузу. Елканы джаса. Устазны сыйла. Устазны иши. Ийнекни сютю. Ийнекни сау. Бузоуну тый. Бузоуну туюю. Челекни сабы. Челекни тёк.

§ 20. Къайтарыу.

85. Окъугъуз.

1. Ата джуртубуз бизге школла, стадионла, клубла, солуу юйле бергенди. 2. Асият бла Хамит окъууда, иште да алгъа барадыла. 3. Школда сабийле сурат салыргъа юренедиле. 4. Къарачай-Черкесияны шахарлары, эллери, таулары, тюзлери да ариудула. 5. Совет адамла фермалада, къурулушлада, колхозлада, совхозлада, заводлада эмда фабрикледи ишлейдиле. 6. Теммот амма-джукка эте аппарасыны къатына барды. 7. Акка гоптан айраннга нартюх гюттюню чанчыб ашайды. 8. Исса дуппукъ бычакъ бла этни

дуккулайды. 9. Минги Тау, чыммакъ сархын хыны джелле дуккуллай турсала да, сан этмей турады.

Ким? кимле? деген соруулагъа джууаб берген атланы джазыгъыз.

Не? неле? деген соруулагъа джууаб берген атланы джазыгъыз.

Иелик аффикслери болгъан атланы джазыгъыз.

Текстде тюз атланы табыгъыз. Тюз атла деб къаллай атлагъа айтылады?

Иелик атла деб къаллай атлагъа айтылады?

Текстде энчи атланы табыгъыз, джазыгъыз. Энчи атла деб къаллай атлагъа айтылады?

Текстде тукъум атланы табыгъыз, джазыгъыз. Тукъум атла деб къаллай атлагъа айтылады?

Джалгъаныу деб неге айтылады? Текстдеги атла къайсы болушда, санда болгъанларын айтыгъыз.

Пионер, джурт деген атланы бирлик, кёблук санда да болушлада джалгъагъыз, джазыгъыз.

86. Джазыгъыз. Айтымлада энчи эмда тукъум атланы табыб, къайсы болушда тургъанларын айырыгъыз.

МУХУ БАШЫНДА.

Бу «Теберди» совхозну Кипкеланы Мурат башчылыкъ этген биринчи сют фермасыды. Къошлары төрт ёзен бир бирине тюбешген талачыкъдады. Тюз Шобайдакъ Чатны тюбюндеди. Былайдан бышлакъ заводха, къолунгу Узатсанг, джетерча, алай джууукъду. Къошда джетмишден эрте атлагъан малчы Абайханланы Унух, ферманы тамадасы джукъа битген Кипкеланы Мурат дагъыда джыллыгъы келген тиширыу Абайханланы Хауа, Езденланы Стампул ийнеклени сауаргъа хазырлангандыла. Джангурла

джауа, стауат къара батмакъды. Аны тегерегинде хансны уа буз агъартханды. Эм алларында биз джолда танышхан тиширыу, эрлай къолларын сапын бла джуууб, челегин алыб, сары джаябаш ийнекни туюне чекдю. (Х. О.)

87. Джазыгъыз. Айтымлада хар атны санын, болушун билигиз.

1. Сууну арасы-узун айрымкаи. 2. Айрымканны ол джаны-къарагеген, бу джаны-тал чыбыкъ, арасы уа- шаптал. 3. Шаптал чакъса, кър джаугъанча, агъарады айрымкан. 4. Джай келгенлей кѐм-кѐк кегереди. 5. Къачда, чапыракъ агъа тебресе, сап-сары бет алады. 6. Къыш келсе уа, шаптал чакъгъан замандача, акъ болады (Б. М.)

88. Джазыгъыз. Атланы тинтиб, схемаларын туюндеча салыгъыз.

Совет къралны «Луна-16» деген космос кемеси Айгъа барыб келгенди. Ол Джерден Айгъа, Айдан Джерге да адамсыз учханды. Аны автоматла джюрютгендиле. Айдан топуракъ алыб къайтханды ол. Аны тинтиб, совет алимле Айны халындан хапар билгендиле.

Юлгю: Совет къралны «Луна-16» деген космос кемеси Айгъа барыб келгенди.

Ат	Сорууу	Энчи-ту-къумлугъу	Саны	Болушу	Айтымны къайсы члениди
Айгъа	не?	энчи	бирлик	бериучю	сансыз

СЫФАТ.

§ 21. Сыфатны магъанасын къайтарыу.

89. Окъугъуз.

Акъ къумач. Уллу ёгюз. Къара ийнек. \Сууукъ суу.
Акъыллы адам. Джарыкъ школ.

Къумач къаллайды?

Ёгюзню неллай ышаны барды?

Къалгъан айтымлада затланы ышанлары къаллайла
болгъанларын айырыгъыз.

Сыфат деб къаллай сёзлеге айтылады?

90. Сыфатны тюбюн сыза джазыгъыз.

Исси джерледе кюн джерни бек къыздырады. Аллай
джерледе сууукъ къыш болмайды. Джай да, къыш да те-
рекле джашил кийимле киедиле. Исси джерлени бир-бир-
лери джауумлу, бир-бирлери уа джауумсуз боладыла.
Джауумлу джерледе къалын чегетле, мийик терекле ёсе-
диле. Джауумсуз джерлени къум басыб турады.

91. Сыфатлагъа ышанлары келишген атла къошуб джазыгъыз.

Юлгю: *къара джамчы.*

Ингичке, базыкъ, джукъа, къалын, джумушакъ, къа-
ты, дженгил, ауур, къара, акъ, сары, мор, джашил, къы-
зыл, кёк, къолан, къысха, узун, мийик, алаша, кенг, тар,
уллу, гитче.

92. Окъугъуз. Джазыгъыз. Сыфатланы тюблерине бир сыз, ала
ачыкълагъан атланы тюблерине эки сыз тартыгъыз.

АЙЮ БЛА БАЛАСЫ.

Къарангы чегетледе джашай эди айю. Мазаллы эмен
терекни тюбюнде терен кюрке къазыб, ичинде джылы мур-
джар этген эди... Джай чегетде ханс, тамыр ашай эди...

Бир джолда айю гитче балачыкъ табды. Добар мамурашчыкъ ариучукъ эди. Джылы сютден тоюб, анасына кыысылыб, талай кюнню джукълаб турду.

Баласы джукълагъан кезюуде, ашарыкъ излей, айю чегетге джайылды. Кызыл наныкъла, къара дугъумла ашаб, терен кюркеде джукълаб кългъан мамурашчыгъына кълйтды.

93. Сыфатланы тюблерин бир кере, ала ачыкълагъан сёзлени тюблерин эки кере сыза джазыгъыз.

Бизни элни кълатында бир ариу, уллу чегет барды. Анда узун, базыкъ терекле ёседиле. Чегетни ичинде кенг талала, аланы джырыб ётген тар джолчукъла бардыла. Уллу тереклени булчукъларында ариу чыпчыкъланы уялары кёрюнедиле. Чегет ууакъ къланатлыдан толуду. Ала кёк чапракъланы араларында учадыла, джарыкъ джырланы джырлайдыла.

Сабийле чегетге, кълуанчлы болуб, джилек джыяргъла барадыла. Аланы насыблы дауурлары чегетни зангыртады.

§ 22. Тюз сыфатла.

94. Окълугълуз. Солдагълы сыфатланы онгдагълыладан башхалыкъларына эс бёлюгюз.

Исси джерле

Кълзыл байракъ

Джылы хант

Тёбен аяз

Джауумлу джерле

Саблы байракъ

Татыулу хант

Тёбенги аяз

Солдагълы сыфатлада тамыр, аффикс айырыламыды?

Онгдагълы сыфатланы тамырлары бла аффикслерин табыгълыз.

Тамыры, аффиксен айырылмагълан сыфатлагъла тюз сыфатла дойдиле; акъ, сары, кълара, кёл.

95. Тюз сыфатланы тюблерин сыза джазыгъыз.

Акъ айю северде, бузлу, сууукъ тенгизде джашайды. Анда уллу бузла, кемелеча, ары-бери барыб турадыла. Акъ айюле, аланы биринден бирине секире, сууукъ тенгизде чабакъ, джанууар тутуб, аланы ашаб джашайдыла. Ауур тюленле, къарыусуз моржла, ауур чабакъла — барысы айюге ашдыла. Акъ айю акъ тюлкюню, бууланы да ашайды. Северде къыш бек узун болады. Акъ айю къыш узуну буз тешике джукълайды.

96. Тюз сыфатла къайсыладыла? Аланы айырыб джазыгъыз.

Ташлы, къызыл, юркек, джашил, бузлу, къара, сары, ташсыз, кёк, алаамат, огъурлу, огъурсуз, джылауукъ, уллу, гитче, татыулу, татыусуз, эринчек, тири, къоркъакъ, къызбай.

97. Сыфатладан сора скобкада соруу сала джазыгъыз.

Мен библиотекадан джангы (...?) китаб алыб окъудум. Анда сейир (...?) хапарла джазылгъандыла. Ол хапарланы терен (...?) магъаналары барды. Мен китаб окъусам, уллу (...?) эгечим бла гитче (...?) къарнашым суюб тынгылайдыла.

98. Сыфатлагъа атла къоша, айтымла къураб джазыгъыз.

Юлгю: *Уллу къарнашым Москвада окъуйду.*

Уллу, таза, гитче, алаамат, джарыкъ, мор, къызыл, кёк, джашил, сары.

§ 23. Къайтаруу.

99. Сыфатланы тюблерине толкъун сыз, ала ачыкълаб келген сёзлени тюблерине тюз сыз тарта джазыгъыз.

Къышхы сууукъла тюшерге дангыл тюзледе не чюгюндюр, не гардош къоймай къазыб, джыйыб бошагъандыла.

Сууукъ къар тюшгюнчю, къачхы ташыуул бошалды. Къарт Харун энтда джылы юйде аз кёрюнеди. Алай а гитче джашына тюбесе, энди хапар соруучу болгъанды. Камсык Махмутчукъну джууабы хазырды:

— Атам, сау школда менича «тёртле» бла «бешлеге» окъугъан кёб эсе, отуз сабийди... (X. O.)

100. Кесгин окъугъуз. Тюз сыфатла бла ала ачыкълаб келген сёзлени айырыб джазыгъыз.

Сынджыр таула кенгиге этек джаядыла,
Эринлерин чюйюредиле къаяла,
Мермер ташла джылтырайдыла, джанадыла,
Ёзенлеге сейир келбет саладыла.
Бет джанлары къалын ариу чегетле,
Ичлеринде хар бир тюрлю кёгетле,
Субай ёсген нарат, нызы терекле.
Салкъын, джууаш аяз ура, кёлекке.

(Къ.И.)

САНАУ.

§ 24. Санауну магъанасы.

101. Айтымланы окъугъуз. Айырылыб басмаланган сёзлеге соруу салыгъыз, аланы магъаналарын айырыгъыз.

Зуриятха онбиринчи январда онеки джыл толады. Ол ючюнчю классда окъуйду. Зурият окъугъан классда отуз сохта барды. Ала онбеш партада олтурадыла. Биринчи дерс башланды. Устаз сохталагъа отуз тетрадь, алтмыш

китаб берди. Зурият къангагъа чыкъды. Ол счѣтлада экиджюз сексенни тартды. Андан джюз джыйырманьы ызына атханьнда, джюз алтмыш къалды.

Зуриятха ненча джыл толады?

Ненчанчы январда?

Зурият ненчанчы классда окъуйду?

Экиджюз сексенден джюз джыйырманьы алсанг, ненча къалады?

Затламы санларын, тягитиде орунларын, къуру саны кѣргюзген сѣзлесе санау дейдиле.

Санау ненча? ненчанчы? деген соруулагъа джууаб утеди. Ненча джыл? Онеки джыл. Ненчанчы класс? Тѣртюнчю класс.

Ненча? Отуз, влтмыш, минг, миллион.

Ненчанчы? Отузунчу, къыркъынчы, онбешинчи.

102. Бу соруулагъа джууабла джазыгъыз. Санаулары тюблерин сызыгъыз.

Бир джылда ненча ай барды?

Бир айда ненча ийыкъ болады?

Бир ийыкъда ненча кюн барды?

Май джылны ненчанчы айыды?

Сен ненчанчы классда окъуйса?

Бюгюн айны ненчанчы кюнюдю?

Хар къолда ненча бармакъ барды?

Хар бармакъда ненча джик барды?

Сен анангы ненчанчы сабийисе?

103. Санаулары тюблерин сыза джазыгъыз.

Уллу Ата джурт къазауат минг тогъузджюз къыркъ бешинчи джыл тогъузунчу майда хорлам бла бошалды.

А. С. Пушкин минг джетиджюз тохсан тогъузунчу джыл туугъанды. Ол отуз сегиз джыл джашагъанды.

«Союз-5» космос кеме бла юч космонавт учхандыла. Аланы экиси «Союз-4» кемеге кёчгендиле. «Союз-5» кемед бир космонавт кьалгъанды. Ючюсю «Союз-4»-де Джерже тюшгендиле.

Ондан джетини алсанг, юч кьалады. Тохсаннга джыйырма бешни кьошсанг, джюз онбеш болады.

тохсан экиджюз эки минг
алтмыш тогъузджюз тогъуз минг

§ 25. Санчы бла тизгинчи санаула.

104. Тюбю сызылгъан санаулагъа соруула сала, аланы магъаналарын айыра окъугъуз.

Эки джашчыкъ школгъа барадыла. Ала тёртюнчю классда окъуйдула. Джашчыкъла бачхада он терек орнатхандыла. Онунчу терекни Исса келтиргенди. Ала окъугъан классда онюч къыз бла онеки джаш окъуйдула. Хасан бла Нина экинчи тизгинде, ючюнчю столда олтурадыла.

Неяча? деген соруугъа джууаб этген санчы санчы дейдиле. Сёз ючюн: неяча? — эки, он, онюч, онеки.

Неячанчы? деген соруугъа джууаб этген санчы санчы тизгинчи санчы дейдиле.

Сёз ючюн: неячанчы — тёртюнчю, онунчу, экинчи, ючюнчю.

Санаула ат бла келселе, болушлада, санлада тюрленмейдиле (эки джашчыкъ, эки джашчыкъгъа, ючюнчю стол, ючюнчю столну), кьуру санны кёргюзюб, ат бла келмесе, болушлада, санлада да тюрленедиле: бирге экини кьошсанг, юч болады. Экинчиле ючюнчюлени хорладыла. Санаула, ат кьалай джалгъана эсе, алай джалгъанадыла.

105. Санаулары тюблерин сыза, алагъа соруула сала джазыгъыз.

СЕЙИРЛИК САНЛА.

Отуз джетини сейир кылыгъы барды. Аны ючге, алтыгъа, тогузгъа, онекиге, онбешге, онсегизге, джыйырма бирге, джыйырма тёртге, джыйырма джетиге керелесенг, сейирлик тизгин чыгъады: джюз онбир, экиджюз джыйырма эки, ючджюз отуз юч, тёртджюз кыркъ тёрт, бешджюз элли беш, алтыджюз алтымыш алты, джетиджюз джетмиш джети, сегизджюз сексен сегиз, тогузджюз тохсан тогуз.

106. Ненчанчы? деген соруугъа джууаб этген сёзлени тюблерин сыза джазыгъыз.

1. Ючюнчю класс экинчи сменада окъуйду. 2. Мени тамада кърнашым онунчу классда окъуйду. Ол айырмагъа окъугъан сохтады. 3. Минг тогузджюз элли тогузунчу джыл, онекинчи сентябрда Совет Союз Айгъа ракета джибергенди. Айгъа биринчи кере бизни ишчиле ишлеген ракета учуб барыб тюшгенди.

107. Санчы санаулары къалай тюрленгенлерине эс ие, тюблерин сыза джазыгъыз.

Онбир, онеки кыш санауладыла. Онбирге онекини кышсанг, джыйырма юч болады. Исса онбирни башха, онекини бирге джазгъанында, бир халат этген эди.

108. Тизгинчи санаулары тюблерин сыза, къалай тюрленгенлерине эс ие джазыгъыз.

Биринчи экинчи джашындан юч джыл тамадады. Биринчини юсю-башы ариу джарашханды. Биринчиге, иги ишлегени ючюн, саугъа бердиле. Биринчини джыйылыуда бек махтадыла. Биринчиде алакат джамчы барды. Биринчиден бирси ишчиле юлгю аладыла. Ол халкыгъа халал джюрекли урунады.

109. Суратха къараб, хапар къураб джазыгъыз. Хапарда санаула бла хайырланыгъыз.

§ 26. Санаулары тюз джазыу.

110. Санаулары тублерин сыза, аланы ненчашар тамырдан къуралгъанларына эс ие джазыгъыз.

1. Онбирни онекиге къошсанг, джыйырма юч болады. 2. Онтёртден оңючню алсанг, анга да онбешни къошсанг, оналты болады. 3. Экиджюз тёртджюзден экиджюзге, бешджюзден ючджюзге, тогъузджюзден джетиджюзге азды.

Онбирден онтогузгъа дери, экиджюаден тогуз-
джюаге дери къош санауладыла. Бу къауум санаула
экишер тамырдан къуралгъандыла, бир сёз болуб джа-
зыладыла.

С ё з ю ч ю н: онбир, онеки, окюч, экиджюз, беш-
джюз, алтыджюз.

111. Санаулары сёзле бла джазыгъыз.

Розагъа 11 джыл болгъанды. Ол тёртюнчю классда
окъуйду. Аны тамада къарнашына 15 джыл апрелни
12-де толады. Ол быйыл 8 классха джюрюйдю.

200, 300, 400, 500, 600, 700, 800, 900 къош санаула-
дыла. Экишер тамырдан къуралгъандыла.

112. Айтымланы окъугъуз. Санаулары тублерин сыза, аланы
ненчашар сёзден къуралгъанларына эс ие джазыгъыз.

1. Джыйырма беш отуз алтыдан онбирге азды.
2. В. Ф. Быковский джюрютген космос кеме «Восток-6»,
минг тогузджюз алтмыш ючюнчю джыл, онтёртюнчю
июнда Джерни спутнигини орбитасына чыгъыб, джюз он-
тогуз сагъатха сексен бир кере айланганды.

Эки, юч неда талай сёзден къуралгъан санаула къу-
рау санауладыла. Ала башха-банха джазыладыла.

С ё з ю ч ю н: къыркъ беш, минг сегиз, алты минг,
тогуз минг, д. а. к.

113. Санаулары сёзле бла джазыгъыз.

1. Дунияда эм уллу адамны бою 320 сантиметр бол-
гъанды. Ауурлугъу 423 килограмм тартханды. 2. Бензин-
ни бир килограммыны болушлугъу бла 140 килограмм
нефть чыгъарыргъа, неда 30 килограмм чоюн эритирге, не-
да 200 метр къумач согъаргъа, неда 45 къойну къыркъар-
гъа, неда бир кинофильми 20 кере кёргюзюрге боллукъ-
ду. 3. Джер юсюнде 100 000-ден аслам тюрлю джанууар

барды. Адам аланы къуру 50 — 60 тюрлюсюн куйюрсюндюргенди. Эм алгъа адам итни, тонгузну, иги кесек замандан сора уа тууар малны юретгенди.

114. Санаулары сёзле бла джазыгъыз.

119, 121, 139, 15, 16, 18, 19, 220, 440, 500, 669, 887, 999, 2 245.

115. Санаула бла болуш аффикслени къалай джазылгъанларына эс не джазыгъыз.

12-ден 8-ни алсанг, 4 къалады. 10-нга 10-ну къошсанг, 20 болады. 60-ны 10-нга юлешсенг, 6-шар джетеди.

Санау цифра бла джазылыб, болушлада келсе, болуш аффиксле сызчыкъ бла джазыладыла.

С ё з ю ч ю н: 6-дан 2-ни алсанг, 4 къалады.

116. Санаулары цифрала бла джазыгъыз. Болуш аффикслени алагъа байлагъыз.

Ю л г ю : 15-ден 8-ни алсанг, 7 къалады.

15 — 8 = ?	202 — 6 = ?	80 — 70 = ?
25 + 10 = ?	221 + 11 = ?	90 : 3 = ?
3 × 12 = ?	18 : 3 = ?	10 × 4 = ?
36 : 4 = ?	124 + 6 = ?	258 — 58 = ?

§ 27. Къайтарыу.

117. Бу хапарчыкъны окъугъуз. Санаулары тублерин сыза, аланы къаллай санаула болгъанларын айта, джазыгъыз.

КЪОЯНЛА.

Негерим да, мен да тёрт къоян алыб асырадыкъ. Онунчу кюн эртденбла келиб къарагъаныкъда, къоянла джыйырма тёрт бала табыб тура эдиле. Биз алагъа не

тюрлю ашарыкъ да келтирдик. Тенглерибизге онбир къоян бала бердик. Ала да багъыб тебретиле. Джылны аягъына бютеу да къоянла бешджюз отуз тогъуз болдула. Барысын совхозгъа бердик.

118. Санаулары сёзле бла джазыгъыз.

1. Север Кавказда 6 500 тюрлю битим ёседи. 2. Загъзан чегетледе бир къауум терекни мийиклиги 50—60 метр болады. Джылы 300—350-ге джетген нарат, нызы терекле тубейдиле. 3. Тенгизни тенглигинден Черкесск сахар—537, Карачаевск сахар—872, Учкулан эл—1 350, Джёгетей эл—900, Нарсана сахар—820, Теберди сахар—1 300, Архыз—1 438, Схауат эл да 1 749 метр мийикликдедиле.

119. Санаулары болушлагъа салыгъыз. Санаулары сёзле бла джазыгъыз.

5 терек, бешинчи класс, онбеш алма, элли, 305, 6-чы, 7-чи, 578.

120. Сёзтутушлада санчы санаулары тизгинчи санаулагъа айландырыб джазыгъыз. Аланы магъаналары къалай тюрленнгенин айтыгъыз.

Эки класс, онеки парта, джыйырма сегиз джыл, бешджюз терек, ючджюз кёкен, беш минг машина.

121. Санаулары табыгъыз. Сагъыш этиб, бир къауум санау ат бла, бир къаууму кеси нек джюрютюлгенлерин айтыгъыз.

Элли сомгъа алтмыш сомну къошсанг, джюз он сом болады.

Экиджюз джетмишден сексенни алсанг, джюз тохсан къалады.

Тёртюнчю класс бешинчи классны спорт эришиуде озду.

Бешинчи тёртюнчюден артха къалгъанына биз сейирсиндик.

122. Берилген атлагъа санчы бла тизгинчи санаула къошуб, айтымла къураб джазыгъыз.

Къызчыкъ, терек, кюрек, чунгур, килограмм, пуд.

Ю лгю: Эки къызчыкъ бирге ишлейдиле. Экинчи къызчыкъ биринчи къызчыкъгъа болушады.

элли **миллион** **миллиард**

123. Айтымлада санауланы схемагъа кёре айырыгъыз.

ДЖЮДЖЕКЧИКЛЕ.

Асият бла мен совхозну инкубаторундан джыйырма джюджекчик алдыкъ. Онбир кюнден джюджекчикле абдан болдула. Бизден юлгю алыб, классыбыздан сегиз сохта барыб, къыркъ сегиз джюджекчик алдыла. Бизни класны сохталары ёсдюрген джюджекчиклени саны алтмыш сегизден артыкъ болду. Бу ишге бешинчи, алтынчы, дже-тинчи классланы сохталары да къошулдула.

Бизни школну сохталары, экиджюз джюджекни ёс-дюрюб, совхозну тауукъ фермасына бердиле.

Ферманы тамадасы бизге бюсюреу этди.

Схема:

Санау	Къаллай соруугъа джууаб этеди?	Къаллай санауду?	Ненча та-мырдан къурал-гъанды?	Къуралгъа-нына кёре къаллай санауду	Къайсы сёз бла байла-ныбды	Айтымны къайсы членди?
Джый-ырма	ненча?	санчы	бир	бош	ДЖЮ-джек	сансыз

АЛМАШ.

§ 28. Алмашны магъанасы.

124. Окъугъуз, туюб сызылгъан сёзле тилни къайсы кесекле-рин алмашдырыб келгенлерине эс ийигиз.

Мурат Москвагъа барыб келгенди. Ол Москваны юсюнден сейир хапарла айтады. Аллай хапарланы биз китабда да окъугъанбыз.

Бизни классда джыйырма джашчыкъ окъуйду. Къыз-чыкъла да анчадыла.

Айтымлада атны, сыфатны, санауу алмашдырыб, аланы орнуна джюрюучю сёзлеге алмаш дейдиле. Алмашла атны, сыфатны, санауу сорууларына джууаб бередиле.

125. Къайсы сёз къайсыны орнуна келгенин айтыгъыз. Джазыгъыз, алмашланы тюблерин сызыгъыз.

Ата джуртубуз Марсха, Венерагъа талай космос кеме ийгенди. Аллай кемеле башха планеталагъа да барлыкъдыла. Ала барыб, бизге Марсдан, Венерадан джангы хапарла иедиле. Космосда учуу башлангынчы, планеталадан уллу хапарыбыз джокъ эди. Энди уа аланы юсюнден кёб затны билебиз.

126. Джазыгъыз. Алмашланы тюблерин тартыгъыз, ала къайсы сёзлени орнуна келгенлерин айтыгъыз.

Сабийле школгъа келгендиле. Бююн аланы класслары джыйылады. Устаз классха кирди. Сохтала анга ёрге къобдула. Бизни школ джангыды. Аллай школ хоншу элде да барды. Мен бир иги китабны окъудум. Аллай китабла кёб табылмайдыла. Бизни класс джюз терек орнатханды. Бешинчи класс да анча орнатханды.

127. Керек алмашланы сала, айтымланы джазыгъыз.

Сюрмени ... табсыз тутаса, алай ишлеяллыкъ тюлсе, Хасан, школда ... къалай окъуйса? Бююн кинода ... Гагаринни кёрдюм. ... тюнене бизге кирген эди. Ийых кюн экскурсиягъа баргъанла ... эдик. Терек бачхада ишлерге энди ... барлыкъбыз. Хасан бла Хусей шохладыла. Кеслери да ... школда алаамат окъуйдула. Мен билгенни ... бла ол билемисиз? Байрым кюн ... сагъат бирге дери окъугъанбыз, ... сагъат экиде да школда эдигиз, ... уа сагъат онекиде огъуна юйге кетген эдиле.

§ 29. Бетлеучю алмашла.

128. Айтымлада ишни ким этгенин билиб айтыгъыз, джазыгъыз.

Мен бюгюн кёб иш тындырдым юйде. Сен а болушамыса ананга? Ай, бир ариу джерле кёрдюк биз бюгюн! Сиз а экскурсиягъа барамысыз? Тёртючю классны сохталары джигитледиле. Ала къуру «тёртле» бла «бешлеге» окъуйдула.

Ишни ким этгенин билдирген алмашлагъа бетлеучю алмашла дейдиле. Ала бетлеени кёргюзтедиле.

Бетле ючдюле. Схемада аны былай кёргюзюрге боллукъду:

Бетле	Бетлеучю алмашла	
	бирлик сан	кёблюк сан
1-чи бет	мен	биз
2-чи бет	сен	сиз
3-чю бет	ол	ала

129. Окъугъуз. Бетлеучю алмашланы табыгъыз.

Мен сагъат сегизде киреме дерсге. Биз тамбла завода экскурсиягъа барлыкъбыз. Иги джаш эсенг, нёгеринге болуш. Тюкенден карандашла, тетрадла алды ол. Аланы пионерлеге чачарыкъды.

Бетлеучю алмашы бирлик санда айтымланы джазыгъыз.

Бетлеучю алмашлары кёблюк сандагъы айтымланы джазыгъыз.

130. Окъугъуз. Кёблюк сандагъы сёзле бла аланы орнуна келген алмашланы бирлик саннга сала джазыгъыз.

БАТЫР КЪОЯНЛА.

Къоянчыкъла чегетде хар шыкъыртдан къоркъа эдиле. Ала бир кюнню къоркъадула, ийыкъны, айны къоркъ-

дула, джылны кьоркьдула. Андан сора ала уллу болдула. Кьоркья-кьоркья эригиб: «Биз бёрюден да, айюден да, тьюкюден да кьоркьмайбыз!» — деб, уядан чыкьдыла.

131. *Мен, сен, ол, биз, сиз, ала* деген алмашлары болгъан ай-тымла кьурагъыз, джазыгъыз, алмашланы тьюлерин сызыгъыз.

§ 30. Бетлеучю алмашны джалгъаныуу.

Бетлеучю алмашла болушлада былай тюрленедиле:

Бирлик сан.

		1 бет	2 бет	3 бет
Баш	ким?	<i>мен</i>	<i>сен</i>	<i>ол</i>
Иел.	кимни?	<i>мени</i>	<i>сени</i>	<i>аны</i>
Бер.	кимге?	<i>меннге</i>	<i>сеннге</i>	<i>аннга</i>
Там.	кимни?	<i>мени</i>	<i>сени</i>	<i>аны</i>
Орун.	кимде?	<i>менде</i>	<i>сенде</i>	<i>анда</i>
Башл.	кимден?	<i>менден</i>	<i>сенден</i>	<i>андан</i>

Кёблюк сан.

Баш	ким?	<i>биз</i>	<i>сиз</i>	<i>ала</i>
Иел.	кимни?	<i>бизни</i>	<i>сизни</i>	<i>аланы</i>
Бер.	кимге?	<i>бизге</i>	<i>сизге</i>	<i>алагъа</i>
Там.	кимни?	<i>бизни</i>	<i>сизни</i>	<i>аланы</i>
Орун.	кимде?	<i>бизде</i>	<i>сизде</i>	<i>алада</i>
Башл.	кимден?	<i>бизден</i>	<i>сизден</i>	<i>иладан</i>

132. Ол деген бетлеучю алмашны керекли болуш формасын сала джазыгъыз.

... келди ... кѳолунда китабы барды. ... ручка керек-
ди. ... ручкасы джокѳду. ... айыб джокѳду, ручкасы сын-
нган этгенди. ... ариу джазгѳан джокѳду.

133. Джазыгѳыз. Алмашланы санын, болушларын айырыгѳыз.

БУЗДЖАРГѳЫЧ.

Окѳуу, билим бизде бек кючлю ѳсгендиле. Биз Ата
джуртубузну алгѳа баргѳанына кѳууанабыз. Бизде атом
кючю бла джюзген, Ленин атлы буз джаргѳыч кеме иш-

леннгенди. Ол Севердеги буз тенгизледе джюзеди. Сиз сакъыш этчигиз, бузджаргъыч къалынлыгъы алты метрден атлагъан бузланы, чапракъны джыртханча, джарады. Ол кемелеге джол ачыб барады, ала да аны ызындан джюрюйдюле. «Ленин» деген пелиуан бузджаргъыч аллай залым бузланы джарыб, 8 — 9 айны джюрюсе, урандан къуру 11 — 15 килограмм къоратады.

Кемелеге джол ачхандан сора да, бузджаргъыч кёб джюк ташыйды. Сиз аны суратын кёргенмисиз? Мен кёргенме. Ол бек ариуду, уллуду! Аны совет ишчиле, инженерле ишлегендиле. Ала окъууну, билимни кючу бла ишлегендиле бузджаргъычны.

134. Джазыгъыз. Алмашланы табыгъыз, къайсы санда, къайсы болушда тургъанларын айтыгъыз.

- Мурат, сен Санкт-Петербургда не кёрдюнг?
- Санкт-Петербургда уа кёб затны кёрдюм мен.
- Сени ары ким ийген эди?
- Школда иги окъуйса деб ийген эдиле мени.
- Сеннге нёгер ким эди?
- Асхат. Ол да келди бизни бла.
- Сизге ким эте эди тамадалыкъ?
- Устазыбыз эди бизни тамадабыз.
- Сизден анда къалгъан болдуму?
- Огъай, биз барыбыз да бирге къайтдыкъ.

135. Мен деген алмашны орнуна ол дегенни салыб джазыгъыз.

Мен совхозда тууар кютеме. Мени анам тюкенде, атам шахтада ишлейдиле. Меннге, иги ишлегеним ючюн, махтау къагъыт берилгенди. Менде сексан тууар барды. Фермада менден сора да кёбле ишлейдиле.

136. 112-чи ишдеги айтымлагъа *сен* деген алмашны салыб джазыгъыз.

137. 112-чи ишдеги айтымлагъа *биз* деген алмашны салыб джазыгъыз.

§ 31. Болуш аффикслени тюз джазылыулары.

138. Точкаланы орнуна керекли болуш аффикслени сала джазыгъыз.

Джер къазыб, темир чыгъарыб, тѣш... салыб тюеме, ан... сабан агъач, чалкъы этиб, сен... иеме. Сен да мен... аны орнуна ун, бышлакъ, джау иесе. (Б. А.)

Мал... эсе, джан татлы, сен... къойдум малымы, хатер эт сууукъ атлы, алма мен... джанымы. (Къ. И.)

139. Точкаланы орунларына *мен* деген алмашны керекли болуш формасын сала джазыгъыз.

... ариу Къобанны бойнунда орналгъан тау элде туугъанма. Джети джылым джетгенинде, атам ... школгъа элтди. ... он джыл болгъанында, ючюнчю классны бошагъан эдим. ... иги окъуй эдим, ... эриниу къылыкъ джокъ эди. Атамы ... сора да беш сабийи барды. Барыбыз да окъуйбуз.

140. Бу алмашлагъа сѣзле къошуб, айтымла къурагъыз, джазыгъыз.

Юлгю: *Ол чабады.*

... чабады. ... барама. ... къачаса. ... ашайбыз. ... учасыз. ... сѣлешедиле.

141. Бу алмашлагъа сѣзле къошуб, айтымла къурагъыз, джазыгъыз.

Юлгю: *Мен ишлейме.*

Мен ... Сени ... Бизге. ... Аны ... Сизде ... Аладан...
Меннге ... Сиз ... Аланы ... Ол ... Сен ...

§ 32. Къайтаргы.

142. Эсигизге тюшюрююз:

Алмаш деб къаллай сёзлеге айтылады?

Бирлик санда бетлеучю алмашла ненчадыла, къайсыладыла?

Кёблюк санда уа ненчадыла, къайсыладыла?

Бетлеучю алмашла къалай джалгъанадыла? Мен, ол, сиз, ала деген алмашланы джалгъаныуларын этигиз.

143. Мен деген алмашны бютеу болуш формалары болгъан айтымладан хапарчыкъ къураб джазыгъыз.

144. Джюз джыйырманчы иштеги хапарчыкъда:

Мен деген алмашны орнуна биз дегенни салыб джазыгъыз.

Мен дегенни орнуна сиз деген алмашны салыб джазыгъыз.

Мен дегенни орнуна ала деген алмашны салыб джазыгъыз.

145. Джазыгъыз. Алмашланы тиштиб, схемаларын тюбюндеча салыгъыз.

Ай Джерни спутнигиди. Ол Джерни тегерегине айланады. Айны юсюнден устазны бир сейир китаблары бардыла. Аланы сабийлеге бериб окъутады ол. Мен окъуб бoшасам, сеннге берирме. Бизни класс да, сизни класс да джыйылыб, Айны юсюнден окъугъаныбызны сюзген этерикбиз.

Юлгю: *Ол Джерни тегерегине айланады.*

Алмаш	Къаллай алмашды	Бети	Саны	Болушу	Айтымны къайсы члениди
Ол	бетлеучю	ючюнчю	бирлик	баш	башчы

ЭТИМ.

§ 33. Этимни магъанасын къайтарыу.

146. Окъугъуз. Этимлени сорууларын сала, тюблерин сыза джазыгъыз.

Ю л г ю: *самолёт* (не этеди?) *учады*.

Самолет учады. Пионер окъугъанды. Сен юйге кетериксе. Тауукъ кычырды. Тууар ёкюреди. Сюрюучю джырларыкъды. Киштик чычханны тутду. Кёк кюкюрейди. Джауарыкъды. Терек ауду.

Этим деб къаллай сёзлеге айтылады?

Текстде этимле къайсы заманда болгъанларын айтыгъыз.

147. Бу атлагъа этимле кшошуб, айтымла къурагъыз.

Ю л г ю: *Ат чабады*.

Ат ...

Къоян ...

Суу ...

Къуш ...

Кюн ...

Адам ...

Терек ...

Сабий ...

Чалкъычы ...

Киштик ...

Къойчу ...

Ханс ...

Керекли сёзле: чабады, къачады, шуулдайды, учады, джылынады, сёлешеди, бюгюледи, ойнайды, чалады, джукълайды, кютеди, ёседи.

148. Точкаланы орнуна керекли этимлени сала джазыгъыз.

Ишчиле заводлада ... Малчыла мал ... Алма терекден джерге ... Къазанны отдан ... Халис эгечине письмо ... Ийнек бузоуун ... Хамит Москвагъа ... Тюнене джангур ...

149. Къачда кёгетле джетселе, терек бачхада къаллай ишле этиледиле? Хапарчыкъ къурагъыз. Этимлени сорууларын сала, тюблерин сыза джазыгъыз.

Ю л г ю: *Терек бачхада кёгетле* (не этгендиле?)
бишгендиле.

§ 34. Этимни заманы.

150. Окъугъуз. Хар айтымда этим билдирген ишни къачан этилгенине эс бёлюгюз. Джазыгъыз.

Адам улу джашагъанды, джашайды эмда джаша-рыкъды ёмюрлеге. «Октябрь» колхоз бютеу сабанын сюр-генди. Аталаны ишин джаш тёлю элтгенди, элтеди, элти-рикди. Чапаев атлы колхоз, сабанлагъа мешхут ташыб бошаса, сюрлюкдю.

Этимни юч заманы барды: *бусагъат заман, озгъан заман, боллукъ заман.* Этим заманына тыйыншлы со-руулагъа джууаб болады.

Бусагъат заман	Боллукъ заман	Озгъан заман
Не этеди?	Не этерикди?	Не этди?
Окъуйду	окъурукъду	окъуду

151. Бусагъат, озгъан, боллукъ заманларына кёре, этимлени юч къауум этиб джазыгъыз.

Келеди, келликди, келди. Джюзеди, джюздю, джюзе-рикди. Согъады, сокъду, согъарыкъды. Джырлайды, джырлады, джырларыкъды. Чабады, чабды, чабарыкъды.

152. Окъугъуз. Этимлени тюблерин сыза, хар бирини заманын белгилей (башларында) джазыгъыз.

ПИЛ.

Индияда бир адамны пили болгъанды. Иеси, пилни кереклисича бакъмай, джегиб турду. Бир кюн пил, иесине ачыуланды да, аягъы бла басыб ёлтюрдю. Ёлген кишини тиширыуу джылады. Ол, сабийлерин келтириб, пилни аякъларыны тюбуне атыб: «Пил! Сен быланы аталарын ёлтюрдюнг, ма энди быланы да ёлтюр!» — деди.

Пил, сабийлеге къараб туруб, тамадаларын бурну бла кёлтюрюб, кесини бойнуна миндирди. Сора джашчыкъны айтханына тынгылаб, анга къуллакъ этиб башлады.

Юлгю: *Индияда бир адамны пили болгъанды.*

153. Айтымланы джазыгъыз. Бусагъат заманны этимлерини тюблерине бир, боллукъ заманчыкъылагъа эки, озгъан заманчыкъылагъа юч сыз тартыгъыз.

Хасан, къагъытны ашыгъыш джазыб, кюнде къурутду. Атасы, анасы аны аскерге барлыгъына къууанадыла. Хасан энди уллу кёллю болду. Тюнене ингирден бери юзмей джангур джауады. Мудалиф дерсин айырмагъа биледи. Ол, окъуб келсе, совхозда ишлерикди.

154. Суратлада ким не этеди?

Джашчыкъ школгъа... Къызчыкъ сурат ... Бузоу ...

Экскаватор ...

Ишчи юй ...

Джашчыкъ ...

Айтымланы джазыгъыз, этимлени тюрлерин сызыгъыз.

Айтымлада этимлени озгъан заманга буруб джазыгъыз.

Айтымлада этимлени боллукъ заманга буруб джазыгъыз.

Айтымлада башчыла бла халпарчыланы юч заманда да кёб-
люк санда джазыгъыз.

§ 35. Этимни джегилюю.

Этим санлада тюрленеди. Санла экидиле.

1. Бирлик сан.

Мен окъуйма

Сен джазаса

Ол джырлайды

2. Кёблюк сан.

Биз окъуйбуз

Сиз джазасыз

Ала джырлайдыла.

155. Этимлени санлада тюрлендиригиз.

Тур, кел, бар, окъут, сана, тебре, джек, такъ.

Этим бетледе тюрленеди. Бетле ючдюле :

1-чи бет: мен окъуйма, биз окъуйбуз.

2-чи бет: сен окъуйса, сиз окъуйсуз.

3-чю бет: ол окъуйду, ала окъуйдула.

156. Этимлени бусагъат заманда бетледе тюрлендиригиз.

Джаз, ал, терге, ойна, болуш, ая, серме, чыкъ.

Этим заманлада тюрленеди. Заманла ючдюле:

Бусагъат заман: мен джазама, биз джазабыз.

Озгъан заман: мен джаздым, биз джаздыкъ.

Боллукъ заман: мен джазарыкъма, биз джазарыкъбыз.

Этимни заманлада, бетледе, санлада тюрленнгенине этимни джегилиую дейдиле.

157. Окъугъуз. Этимни санын, бетин, заманын айтыгъыз. Джазыгъыз.

Бизни классыбыз бир кюн музейге экскурсиягъа барды. Къалай сейир затла кёрдюк биз анда! Таулуланы эски юлгерине сейирсиндим мен. Уллу юйге къарайса да, от джагъаны, сынджырны, оджакъны кёrese. Джыйгъычда тёшекле къаланыб турадыла. Мюйюше чепкен агъач сюеледи. Бир къыз, олтуруб, чепкен согъады. Устаз бурнгу джашаудан кёб хапар айтды. Музейден халкъыбызны турмушу, заманлагъа кёре, тюрлениб баргъанын англаб къайытдыкъ.

158. Этимлени бусагъат, озгъан, боллукъ заманлада, бирлик, кёблюк санлада тюрлендиригиз.

Джет, ач, тут, аша, изле, табла, секир, чынга.

§ 36. Этимни бусагъат заманы.

Этимни бусагъат заманы иччю бола тургъанын билдиреди, не этеме? не этесе? не этеди? деген соруулагъа джууаб береди.

Сёз ючюн: Мен джазама, сен окъуйса, ол ишлейди. Спутник айланады. Этимни бу халына бетледе тюрлениую дейдиле.

Бусагъат заман этимни тамырына тунакы тауушдан сора -а, -е. ачыкъ тауушдан сора -й аффиксле, алагъа да

бетлени аффикслери кшошулуб къуралады: *джаз-а-ма, окъу-й-ма, айлан-а-ды*. Быллай этимле ишни бусагъатда бола тургъанын билдиредиле. Была кёблук санда да джюрюйдюле. Сёз ючюн: *Биз джазабыз. Сиз окъуйсуз. Ала ишлейдиле. Спутникле айланадыла*. Этимни бу халына санлада тюрлениую дейдиле.

159. Берилген этимледен бусагъат заманны биринчи, экинчи, ючюнчю бетледе бирлик бла кёблук санларын къураб джазыгъыз.

Къал, чал, сал, бер, тий, эш, тый, изле, сакъла, джорт, чаб.

Юлгю:

Бирлик сан:

1. Къалама
2. Къаласа
3. Къалады

Кёблук сан:

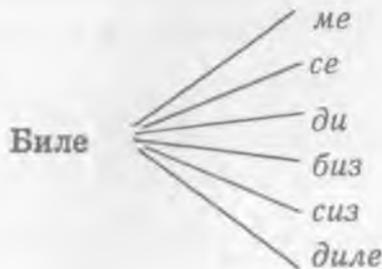
1. Къалабыз
2. Къаласыз
3. Къаладыла

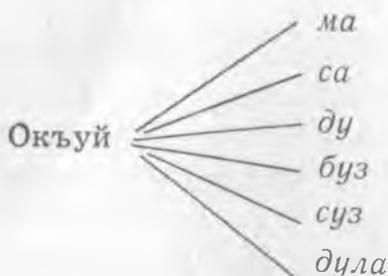
160. *Ал, кел* деген этимлени бусагъат заманда бетледе тюрлендиригиз.

161. Этимлени бусагъат заманда бет аффикслерини схемаларын салыгъыз.

Олтур, толтур, джакъла, джюрю, сёлеш, айт, шыбырда.

Юлгюле:

162. *Таб, кир, тогъу, джюкле* деген этимлени схемаларын 138-чи ишдеча этиб джазыгъыз.

163. Этимле къайсы заманда, къайсы бетдедиле?

Барады	джырлайдыла	келесе
Бараса	джырлайсыз	келеме
Барама	джырлайбыз	келеди

§ 37. Этимни озгъан заманы.

164. Озгъан заманны этимлерин бусагъат заман бла тенглешдиригиз. Джазыгъыз.

Мен барама — мен бардым, баргъанма, баргъан эдим. Сен джетесе — сен джетдинг, джетгенсе, джетген эдинг. Ол ишлейди — ол ишледи, ишлегенди, ишлеген эди. Биз джюрюйбюз — биз джюрюдюк, джюрюгенбиз, джюрюген эдик. Сиз кесесиз — сиз кесдигиз, кесгенсиз, кесген эдигиз. Ала дженгедиле — ала дженгдиле, дженггендиле, дженгген эдиле.

Этимни озгъан заманы ишни этилиб бошалгъанын кёргюзеди, не этдим? не этдинг? не этди? не этгенсе? не этгенди? не этген эдим? не этген эдинг? не этген эди? деген соруулагъа джууаб береди.

Озгъан заман этимни тамырына -ды, -ди, -ду, -дю, -гъан, -хан, -ген, -нган, -нген аффиксле, алагъа да бетлени аффикслери къошулуб къуралады: джырла-ды-м, келди-нг, бур-ду-къ, бар-гъан-ма, кюл-ген-се, кёрюн-нген-ди.

165. Озгъан заманны къурагъан аффикслени эки джанларындан сызчыкъла бла айыра джазыгъыз.

Андан бери къаллай бир заман кетгенди! Кёб кере, кёб джерде къаты сермешиуле болгъандыла. Аны унутханды Дебо. Бюгюн а терек орталада кеси джангыз сюеледи. Нафисатны сёзлери не эсе да Дебону эсине тюшдюле... Алай а сагъышны тауушла бёлдюле... (К. Б.)

166. Кесгин окъугъуз, озгъан заманны этимлерини тюблерин сыза, аланы къурагъан аффикслени эки джанларындан сызчыкъла бла айыра джазыгъыз.

Бурун, эртде, Аймуш деб бир болгъанды,
Стауатны кёл къатында орнатханды,
Хар заманда Хурла Тюзде тургъанды,
Къой сюрююу сыртны-къолну къаралтханды.

Къой кютерге бир да уста болгъанды,
Джанындан да къойланы бек суйгенди.
Аны аты хар къайда айтылгъанды,
Ол къойланы тиллерин да билгенди.

(О. М.)

167. Берилген этимледен озгъан заманны этимлерин къураб джазыгъыз.

Сокъ, саламлаш, джамат, сын, сор, ышан, сана, такъ.

Ю лгю: сокъ — сокъду, сокъгъанды, сокъгъан эди.

168. Тилбургъучну юзюгюн окъугъуз. Озгъан замандагъы этим-
лени бетлерин, санларын айтыгъыз, тюблерин сыза, джазыгъыз.

Бара-бара баз табдым,
Базны ичинде таракъ табдым.
Таракъны аммагъа бердим,
Амма манга баппу берди.
Баппуну итге атдым,
Ит манга кючюк берди.
Кючюкню кюйчугъа бердим.
Кюйчу манга кюзу берди.
Кюзуну кюнакъгъа сойдум,
Кюнакъ манга кюамчи берди.
Кюамчини джерге урдум,
Джер меннге чюмюч берди.

(Эббэ).

§ 38. Озгъан заманны джегилиую.

169. Озгъан заманны этимлерини кюалай джегилгенлерине эс
ийигиз.

Бирлик сан:

Мен алдым, алгъан-ма, алгъан эди-м.
Сен алды-нг, алгъан-са, алгъан эди-нг.
Ол алды, алгъан-ды, алгъан эди.

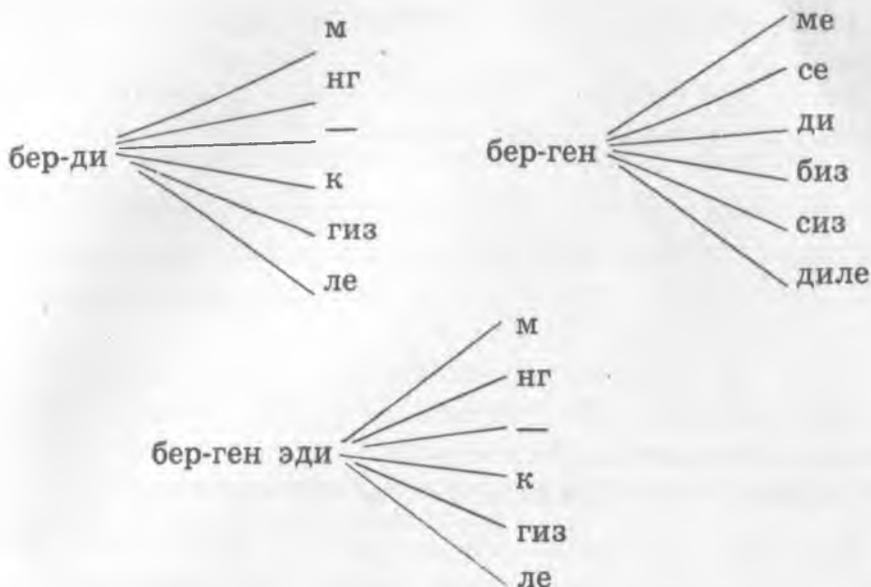
Кёблюк сан:

Биз алды-къ, алгъан-быз, алгъан эдик.
Сиз алдыгъыз, алгъан-сыз, алгъан эди-гиз.
Ала алды-ла, алгъан-дыла, алгъан эди-ле.

170. Берилген этимлени озгъан заманнга сала, бетледе, санлада
юлгюдеча тюрлендире, джазыгъыз.

Бур, сал, ёрле, чыкъ, кир, тюрт, секир, окъу, джаз.

Ю лгю:

171. Берилген этимлени озгъан заманда джегилиулерин этигиз.

Чал, ат, сыла, джорт, ургла, джерле.

§ 39. Этимни боллукъ заманы.

172. Окъугъуз. Къара басылгъан этимле билдирген ишни къачан боллугъун айырыгъыз, аланы тюблерин сыза джазыгъыз.

ЌОХТАЛАНЫ КЮНЮ.

Школгъа къалай джюрюрюмю планын салгъанма. Ол былайды. Мен эртденбла 7 сагъатда турлукъма, физзарядка этерикме, къолуму, бетими джууарыкъма, кийиникме, ашаб бошагъанлай, школгъа кетерикме.

Мен школда китаб окъурма, джазарма, задач этерме. Дерсле бошалгъанлай, юйге къайтырма. Юйде ашагъандан сора, солурукъма, тенглерим бла ойнарыкъма. Андан со-

ра дерслерими этерме. Ингирде кюде болушурма, отун джарырма, маллагъа суу ичирирме, башха джумуш да этерме.

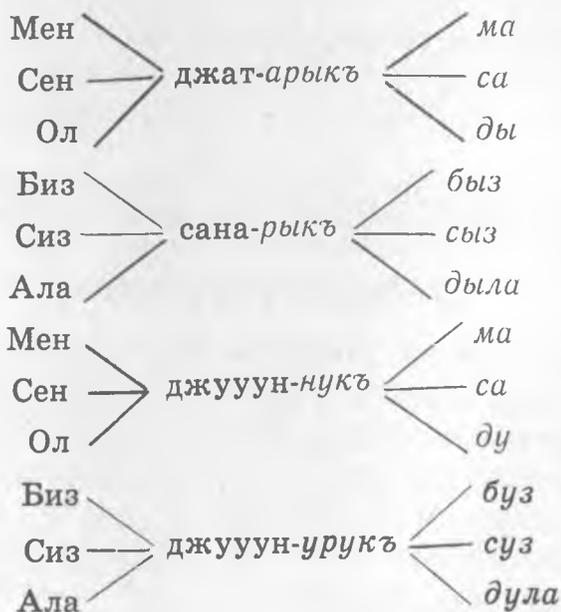
Кече дерслерими тындыргъанлай, сумкамы джыя-рыкъма, 21 сагъатда джатарыкъма.

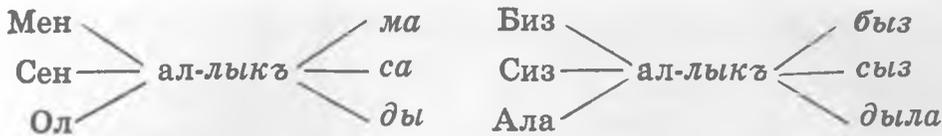
Этимни боллукъ заманы ишги энди этиллигини билдиреди. Не этерикме? не этериксе? не этерикди? не этерме? не этерсе? не этер? деген соруулагъа джууаб болады ол.

Сёз ючюн: Не этерикди? — турлукъду, джууарыкъды, кийинникди, барлыкъды.

Не этер? — окъур, джазар, этер, ойнар, билир.

Боллукъ заманны этими -рыкъ, -рик, -рукъ, -рюк, -ныкъ, -нукъ, -ник, -нюк, -лыкъ, -лукъ, -лик, -люк, -ыр, -ур, -юр, -ир аффиксле этим тамыргъа къошулуб къуралады:

173. Этимледен боллукъ заманны къураб, юлгюдеча джазыгъыз.

Къач, кет, къаб, джаз, солу, джюлю, терге, мин, юрен, кёрюн, кюл, бар, бур, бер.

Ю лгю: *Къач — къачарыкъма, къачарма.*

174. Кесгин окъугъуз, боллукъ замандагъы этимлени тюблерин сыза, боллукъ заманны къурагъан аффикслени эки джанларын-дан сызчыкъла бла айыра джазыгъыз.

Ауур тобла бирден джаныб атылсала,
 Эки кёзюнг чолпанлача джанарла,
 Джел ургъанны джыйылагъан джугъутурлай,
 Къулакъларынг ёрге турурла,
 Къаяяланы, ёзенлени зангырдатыб.
 Къонгурауча таууш этиб кишнерсе,
 Ёрге-энишге тесукъа этиб тебрерсе,
 Къатауузса — джюгеннге урушурса,
 Санга къанат битер, сен учунурса.

(О. М.)

Ю лгю: *Эки кёзюнг чолпанлача джан-ар-ла.*

175. Берилген этимледен боллукъ заманны къураб, экинчи бетде джазыгъыз.

Биле, тий, тебре, башла, къыс, уч.

Ю лгю: *Сен билериксе, билерсе.*

§ 40. Боллукъ заманда этимни джегилиую.

176. Окъугъуз, бет аффикслеге эс ийигиз.

- Бирлик сан:

Мен чабарыкъ-ма, чабар-ма, берлик-ме, берир-ме.

Сен чабарыкъ-са, чабар-са, берлик-се, берир-се.

Ол чабарыкъ-ды, берлик-ди, орлукъ-ду, кюллюк-дю, чабар, берир-, омур-, кюлюр.

Кёблюк сан:

Биз чабарыкъ-быз, берлик-биз, кюллюк-бюз, орлукъ-буз, чабар-быз, берир-биз, кюлюр-бюз, омур-буз.

Сиз чабарыкъ-сыз, берлик-сиз, кюллюк-сюз, орлукъ-суз, чабар-сыз, берир-сиз, кюлюр-сюз, омур-суз.

Ала чабарыкъ-дыла, берлик-диле, кюллюк-дюле, орлукъ-дула, чабар-ла, берир-ле, кюлюр-ле, омур-ла.

177. Берилген этимлени боллукъ заманда бетлеге, санлагъа сала джазыгъыз.

Ойна, эсле, ангыла, къору, талпы, къалкъы, джюрю.

Ю л г ю:

Мен ойнарыкъма.

Биз ойнарыкъбыз.

Сен ойнарыкъса.

Сиз ойнарыкъсыз.

Ол ойнарыкъды.

Ала ойнарыкъдыла.

178. Берилген этимлени боллукъ заманда бетлеге, санлагъа сала джазыгъыз.

Джыр, къыр, тур, кер, кир, сюр, кёр.

Ю л г ю:

Мен джырырма.

Биз джырырбыз.

Сен джырырса.

Сиз джырырсыз.

Ол джырыр.

Ала джырырла.

§ 41. Этимни айтымда кѳуллугъу.

179. Айтымланы джазыгъыз. Башчыны тюбуне бир, хапарчыны тюбуне эки сыз тартыгъыз.

БИЗНИ АТА ДЖУРТУБУЗ.

1. Бизни джерибизде чыкъмагъан хазна джокъду. 2. Бизни къралда кѳб миллет барды. 3. Ала барысы, кърнашлача, бирден коммунизм кѳурайдыла. 4. Джерибизни север джанында сууукълукъ 72 градус болады. 5. Юг джанында уа иссилик +72 болады. 6. Ол кѳадар джерни чеклерин Совет Аскер джигер кѳоруулайды. 7. Совет кърал кѳазауатланы суймейди. 8. Ол халкъланы джашаулары кѳоркѳуусуз, кѳайгъысыз, мамырлы болурун излейди.

Айтымда хапарчыла тилни кѳайсы кесегидиле?

Ол хапарчыланы (этимлени) заманларын, бетлерин, санларын айтыгъыз.

Этим айтымда хапарчы болады. Башчыны не этгени, не этеригин, анга не болгъанын, не боллугъун кѳргюзеди.

180. Суратлагъа кѳараб, айтымла кѳураб джазыгъыз, хапарчыны тюбюн эки сыз бла сызыгъыз, башчыны уа бир сыз бла.

181. Берилген текстде этимден къралгъан хапарчыланы тюблерин эки сыз бла сыза джазыгъыз.

Мен энтда кърдюм урушну тюшюмде, —
Таула оюладыла, эрийдиле ташла.
Ехтем кършну ётгюр джюрегинде
Джанадыла, джукъланмай, кърыйнлыкъ отла.
(Х. Н.)

182. «Ана тил» китабдан хапарчылары этимден къралгъан бешишер айтым джазыб алыгъыз.

§ 42. Кърыйтарыу.

183. Назмуну окъугъуз. Этимле кърыйсы заманда, кърыйсы бетде, кърыйсы санда болгъанларын айтыгъыз, джазыгъыз.

Къруу тешекге миниб, киштик джатады,
Мур-мур эте, кюню алай батады.
Не берсенг да, кърюн кърыйсыб ашайды,
Кърыйгъысы джокъ, бек насыблы джашайды.

Кърыйнубузгъа бек кърубултуб алабыз,
Къресине да ашны ариуун салабыз,
Ахлу, джууукъ кибик, бирге джашайбыз,
Бир столда бирге ашайбыз.

Тёшегингде кѳуу тѳклерин кѳояды,
 Сен бермесенг, кеси урлаб тояды,
 Сен джукѳласанг, юйде хата этеди,
 Аякѳ таууш этмей, чыгѳыб кетеди.

(Кѳ.Кѳ.)

184. Этимни санын, заманын, бетин айтыгѳыз, джазыгѳыз.

Джетди	олтурдула	кюлдюм
Джетдинг	олтурдугѳуз	кюлдю
Джетдим	олтурдукѳ	кюлдюнг.

185. Окѳугѳуз. Хапарчыланы табыгѳыз, хар бирини заманын, бетин, санын айырыб джазыгѳыз.

ДЖАНГЫ ДЖЫЛ.

Джангы джыл джетди. Школгѳа джашил нызычыкѳ келтирдик, клубну ортасына орнатдыкѳ. Нызычыкѳны оюнчакѳладан джасандырдыкѳ. Кюле тургѳан маймулчукѳну кѳргенлеринде, сабийле да кюлдюле. Нызычыкѳны тѳбюнде кѳолуна бир четенни алыб сюеледи Буз Акка. Четенде оюнчакѳла бардыла — ёчге берирге сабийлеге.

186. Джазыгѳыз. Этимлени тинтиб, схемаларын тѳбюндеча салыгѳыз.

Кюн сайын фермагѳа атама болушургѳа барама. Тамбла да барлыкѳма. Ферманы кѳатында мен бир дорбун табханма. Аны ичинде сейир затла бардыла. Бурун анда адамла джашагѳандыла. Дорбуннга биринчи киргенимде, бираз кѳоркѳгѳан эдим. Историядан устазыбыз дорбуннга экскурсия этерикди.

Юлгю: кѳар кѳб джауады.

Этим	Соруу	Заманы	Бети	Саны	Айтымны кѳайсы члениди
Джауады	не этеди?	бусагѳат	ючюнчю	бирлик	хапарчы

187. Суратха къараб, хапарчыкъ тизиб джазыгъыз.

СЁЗЛЕУ.

§ 43. Сёзлеуно магъанасы.

188. Айтымланы окъугъуз. Къачан? къайда? къалай? деген соруулагъа джууаб этген сёзлени тюблерин сыза джазыгъыз.

1. Бюгюн классла джыйылыуну бек таб бардырдыла. 2. Былайда экинчи класс, арлакъда биринчи шатырларын къурдула. 3. Исса школ джорукъланы ариу сакълайды. 4. Биз къыш окъуйбуз, джай солуйбуз.

Сѣзлеу тилни кесегиди. Ишни къачан, къайда, къалай этилгенин кѳргюзеди. Къачан? къайда? къалай? деген соруулагъа джууаб этеди. Къачан? — Бююн, джай, къыш.

Къайда? — Былайда, арлакъда. Къалай? — иги, таб, ариу, гынч.

189. Айтымланы джазыгъыз. Биринчи бла экинчи столбикде айтымланы магъаналарын тенгleshдиригиз. Сёзлеулени тюблерин сызыгъыз.

1. Къар джаугъан дженгил тохтады.	1. Къар джаугъан тохтады.
2. Мурат иги окъуйду.	2. Мурат окъуйду.
3. Тюнене байрам уллу болду.	3. Байрам болду.
4. Тёбентин ургъан аяз сууукъ болады.	4. Аяз сууукъ болады.
5. Бююн эришиу боллукъду.	5. Эришиу боллукъду.

Сёзлеуле айтымда къайсы сёзле бла байланыб келгендиле?
Ала тилни къайсы кесегиндендиле?

190. Назмучукъну окъугъуз. Сёзлеулени тюблерин сыза джазыгъыз.

КЪЫШ КЕЛДИ.

Энтда келди бизге къыш,
Бёлениб акъ тонуна,
Ийди сууукъ джеллерин
Солуна бла онгуна.

Энтда келди бизге къыш,
Келбет сала джериме,

Джайылгъанды окъасы
Узунуна, кенгине.

Энтда келди бизге къыш,
Таудан тюзге седирей;
Элибизге къарайды
Кюн да, тийиб сёдегей.

Энтда келди бизге къыш,
Сокъмакъ сала джер-
джерге,
Чабадыла сабийле
Ары бла бериге.

(Дж. Х.)

§ 44. *Къачан? къайда? къалай?*
деген соруулагъа джууаб этген сёзлеуле.

191. Айтымланы окъугъуз. *Сыфат* бла сёзлеуню бир-биринден айыра билигиз.

Эсигизде болсун: *сыфат ат* бла *байланыб келеди*, къалай? *деген соруугъа джууаб этеди*, сёзлеу а *этим* бла *келеди*, къалай? *деген соруугъа джууаб этеди*.

Сёзлеулени тублерин сызыгъыз.

1. Сейир иш болду. Иш сейир болду. 2. Къыбладан джылы джел келди. Кюн джылы болду. 3. Сууукъ кюн болду. 4. Сабийле джарыкъ джашауда ёседиле. Кюн джарыкъ тийди. 5. Джашчыкъла ариу тепсеуню тепсейдиле. Джашчыкъла-ариу тепсейдиле.

192. Сёзлеуле бла ала ачыкълаб келген этимлени айырыб джазыгъыз. Сёзлеулеге соруула салыгъыз.

Юлгю: *Ишлейдиле* (къалай?) *арымай-талмай*.

1. Сохтала школну арбазында арымай-талмай ишлейдиле. 2. Тамбла сохталаны джыйылыуу сейир-тамаша боллукъду. 3. Тюнене тёбенден талай адам бирден джетдиле. 4. Узақъда арба джызылдагъан таууш аз-аз эшитиледи. 5. Анда-мында сабий джылагъан тауушла ууакъ-ууакъ чыгъадыла.

193. Айтымланы окъугъуз. Соруулагъа кёре, точкаланы орнуна керекли сёзлеулени сала джазыгъыз.

1. Ол сурат (къалай?) ... *салады*. 2. Осман (къайры?) ... *бурулду*. 3. (Къачан?) ... (къайда?) ... *эриши* (къалай?) ... *болду*. 4. Фатима (къачан?) ... (къайдан?) ... (къалай?) *келди*. 5. (Къачан?) ... сабийле (къалай?) ... *окъуйдула*. 6. (Къайда?) ... *ууакъ суула* (къалай?) *агъадыла*.

Эсгертиу. Атла бла сёзлеулени бир-бирине кьатышдырмагъыз. Бир кьауум атла орунлаучу болушда кьайда? (шахарда), башлаучу болушда кьайдан? (кьошдан), бериучю болушда кьайры? (элге) деген соруулагъа джууаб этедиле.

194. Кьайда? кьайдан? кьайры? деген соруулагъа джууаб этген атланы сёзлеуле бла алмашдырыб джазыгъыз.

Сохтала шахаргъа барадыла. Ала шахарда суратха тюшерикдиле. Сохтала, шахардан кьайтсала, кьрген затларыны юсюнден сочинение джазарыкьдыла.

Экинчи кюн ала чегетге бардыла. Чегетде кёб зат кёрдюле. Сохтала чегетден кьайтханларында, кеч болгъан эди.

195. Айырылыб басмаланган сёзлеулени атла бла алмашдырыб джазыгъыз.

Биз ары кьошха бардыкь. Анда малчыланы маллагъа кьалай кьарагъанларын кёрдюк. Малчылагъа болушдукь: бузоучукьланы тюблерин тазаладыкь, сют ичирдик.

Андан кьайтханыкьда, тенглерибиз бизге хапар сордула. Биз да анда кьргенибизни, не этгенибизни юсюнден хапар айтдыкь.

Экинчи кюн ала да, бизден юлгю алыб, ары бардыла.

196. Точкаланы орнуна кьачан? кьалай? деген соруулагъа джууаб этген сёзлеулени сала джазыгъыз.

Кьанатлыла джылы джерледен... кьайтыб келедиле. Ала, тереклени бутакьларына кьонуб, ... джырлайдыла ... Мусса аланы ... джырлагъанларын эштди. Ол эшикге ... чыкьды. Исса да ... джетди. Ала кьайтыб келген кьарылгъачланы бутакьлагъа кьонуб тургъанларын кёрдюле. Анга ... кьууандыла.

Салынныкь сёзлеуле: *джаз, мычымай, ариу, эртденбла, джоуюлдеб, чартлаб, терк, бек.*

197. Сёзлеулени тюблерин сыза джазыгъыз.

КЪЫШ.

Къыш сууугъу бла бек ийиреди. Къар терен джаугъанды. Битим уллу боллукъду деб, сабанчыла мардасыз къууанадыла. Анда-мында сабийлени тауушлары джарыкъ чыгъады. Ала чаналарын къапхакъны башына кючден-бутдан чыгъардыла. Сабийле анда ингирге дери учдула. Ингирде акъырын-акъырын юйлерине къайтдыла.

198. Айтымланы окъугъуз. Сёзлеуле тилни къайсы кесегин ачыкълагъанларын айтыгъыз. Сёзлеулени тюблерин сыза, айтымланы джазыгъыз.

1. Мен бек алаамат китаб окъудум. 2. Минги Тау чынг мийик тауланы бириди. 3. Сен кемсиз узун хапар айтдынг. 4. Сен мардасыз ариу хат бла джазаса. 5. Бюгюн тамам исси кюн болду.

|| Сёзлеу сыфат бла келирге да боллукъду. Сыфат бла келсе, затны ышаныны мардасын кёрюледди.

С ё з ю ч ю н : бек алаамат, чынг мийик.

199. Точкаланы орнуна сёзлеулени сала джазыгъыз.

1. Сенден ... алашаракъ бир къызчыкъ къобуз согъа тура эди. 2. Мен ... ариу къызны кёрдюм. 3. Бу къаядан ... мийигирек къаядан улакъчыкъ секириб кетди. 4. ... уллу къууанч этгенден не этерин билмей, Мусса айлана эди. 5. ... ургъан джел бир кесек шош болду.

Салынныкъ сёзлеуле: аз, бек, аз-буз, асыры, бекден бек.

§ 45. Сёзлеунио тюз джазылыуу.

200. Айтымланы окъугъуз. Сёзлеулени тюблерин сыза, айтымланы джазыгъыз. Сёзлеулени къалай джазылгъанларына эс ийигиз.

1. Бу сагъат бек багъалы сагъатды. Къургъанлайыма, бусагъат джюрюб башларыкъды. 2. Бу сагъатдан эсе, се-

ни сагъатынг учузуракъды. Хасан бусагъатдан джете-рикди. 3. Бу джыл къалгъан джылладан эсе алапат болду. Быйыл битим иги боллукъду. Ол бирси кюнден эсе, бюгюн иш иги баджарылды. Бирсикюн, джауум джаууб, аз ишлеген эдик.

1. Айырылыб джазылгъан сёзлени бир-биринден не башхалыкълары барды?

2. Алагъа басым къалай тюшеди?

Бир басымлы кёш сёзлеуле бирге джазыладыла.
Сёз ючюн: бусагъат, бирсикюн, бюгюн.

201. Скобкаланы ача джазыгъыз.

1. Бу (сагъатда) алапат сынджыр барды. 2. Ахмат бу (сагъатда) келди. 3. Бу (кюнден) эсе, ол бирси (кюн) джылы эди. 4. (Бу кюн, бюгюн) джангур джауаргъа болур. 5. (Ол сагъатлай, олсагъатлай) мени сагъатым да тюз джюрюб башлады. 6. (Олсагъатлай, ол сагъатлай) джетдиле тенглерим.

202. Айтымланы окъугъуз. Сёзлеулени тюблерин сыза, къалай джазылгъанларына эс ие, джазыгъыз.

Анда-мында машина гюрюлдеген тауушла аз-аз чыгъа эдиле. Аланы ары-бери озгъан тауушлары бекден бек келе башлады. Ала арымай-талмай къралгъа мюрзеу ташый эдиле. Складлагъа джетер-джетмез, эрлай-бурлай джюклерин къотарыб, ызларына гузаба-гузаба къайтадыла.

Бирча веда ушаш тамырладан къуралгъан кёш сёзлеуле сызчыкъ (дефис) бла джазыладыла.

Сёз ючюн: кёб-кёб, аз-маз, артден-ингир, акъырын-акъырын.

203. Берилген сёзлеуле бла айтымла къураб джазыгъыз.

Джарты-къурту, башха-башха, артдан-алдан, кюйюб-бишиб, ауа-сауа, арыб-талыб.

§ 46. Къайтару.

204. Суратха къараб, хапарчыкъ къураб джазыгъыз. Хапарчыкъда сѣзлеуле болсунла.

205. Хапарчыкны окъугъуз. Сёзлеулеге соруула сала, тюблерин сыза джазыгъыз.

АЙЮ.

Бир кече итибиз къаты чабды. Чегетде шыкъырт аз-аз эштилди. Бёрю улугъан таууш узакъдан келеди. Къарнашчыгъым, къоркъуб, бек джылайды. Ит дагъыда гузаба-гузаба чабды. Атам бал четенле таба дженгил-дженгил атлаб тебреди. Четенлени эрлай-бурлай санады. Къыйырындан бир четенни къорагъанын эследи. Олсагъатлай огъары джаныбыздан бир таш тёнгереди. Айю, бир четенни да кёлтюрюб, ауа-сауа бара эди. Адамла андан-мындан чабдыла. Айюню ёлтюрюб, четенни кёзюу-кёзюу кёлтюре келдиле.

206. Текстдеги сёзлеулени, схемалагъа кёре, айырыб джазыгъыз.

ХАДИЖАТ.

Хадижат тегерегине къарады. Олсагъатдан баш иесини нёгерлери берген герохчукъ эсине тюшдю. Ол а бешикни къатында эди. Хадижат анга узалгъаны бла бандитлени бири, алайгъа джетиб, аягъы бла бешикни уруб, бир джанына аудургъаны тенг болду. Джаш ана, нени да унутуб, анга мыллыгын атды. Аны ары иймедиле. Аллын алыб: «Ол гырджынланы да, джау, бышлакъ бар эсе, аланы да дженгил чыгъар»,— дедиле. (Ш. М.)

Схема:

Сёзлеу	Къаллай соруугъа джууаб этеди	Нени кёргюзеди	Айтымда къайсы сёз бла байланыб келеди	Айтымны къайсы члениди
къаты	къалай?	ишни халын	чабды	сансыз

БАЙЛАМ.

§ 47. Байламны магъанасы.

207. Айтымланы окъугъуз, айырылыб басмаланган сёзлени нек джюрютюлгенлерине эс ийигиз.

1. Москва бла Ленинград бизни къралда уллу шарладыла. 2. Сыртла да, чегетле да джаз бет алгъандыла. 3. Кюндюз джылыды эмда шошду. 4. Къыш кетди, джаз да келди.

Бла, да, эмда деген сёзчюкле айтымлада соруулагъа джууаб этемидиле?

Биринчи, экинчи, ючюнчю айтымлада ала нек джюрютюледиле?

Тёртюнчю ненча айтымдан къралгъанды? *Да* деген сёзчюк нек келгенди?

Бешинчи айтымда *эмда* деген сёзчюкню кьуллугъу неди?

Айтымны членлерини ноде айтымланы кеслерин бир-бирине байлагъан кьуллукъчу сёзлеге байламла дейдиле.

208. Айтымланы джазыгъыз, байламланы тюблерин сызыгъыз.

Лёня Голиков туугъанды эмда ёсгенди элде. Къазауатха дери ол школда окъугъанды эмда анасына джуушда болушханды. Джай ол чегетге да, чабакъ тутаргъа да, джууунургъа да барыучан эди. Уллу Ата джурт къазауат башланганында, фашистле Лёня джашагъан элни кюйдюрген эдиле. Ол партизан отрядха кетди. Тенги Миша бла Лёня фашистле алгъан элlege тахсагъа бара эдиле.

209. Точкаланы орнуна *да, эмда, бла* байламладан бирин сала джазыгъыз.

1. Сохта къызчыкъла ... джашчыкъла махтаныб айтадыла Лёня Голиковну атын. Ол ариу халили ... иги

окъугъан сохта болгъанды. Хасан ..., Хусей ..., Ваня ... аны Уллу Ата джурт къазауатны заманында этген джигитликлерини юсюнден джазылгъан кёб назмула ..., хапарла ... окъугъандыла. 2. Бизге багъалыдыла сабанла, тюзле ... таула. 3. Джай лагерде пионерле кёлде джууунган ..., кюнде кюйген ... этдиле.

210. Суратха къараб, хапарчыкъ къураб джазыгъыз.

211. Точкаланы орнуна атла сала джазыгъыз.

... бла ... фермада ишлейдиле. Ала анда... да, ... да, ... къарайдыла. ... бла ... къарагъан ... да, ... да, ... бек иги эт алгъандыла. Ала къралгъа ... да, ... да, ... да, ... да бердиле.

Салынныкъ атла: Николай, Исса, ийнеклеге, къойлагъа, атлагъа, Исса, Николай, атла, къойла, ийнекле, эт, сют, джюн, тери.

§ 48. Джалгъаучу байламла (бла, да, эмда).

212. Окъугъуз, байламланы къуллукъларын айтыгъыз.

1. Джер да, кёк да таралыб джылайдыла, адам улу-ну кырылса балалары. 2. Тау тёппелеге уруш ёрледи, сиз да джаралы болдугъуз анда. 3. Айтады сейир таурух-ла бла хапар, къарт анам кибик, огъурлу чынар. 4. Да-нғыл тюз эм кыйырсыз кыырдыш барады эмда унамай-ды тауусулургъа. (X. H.)

Бла, да, эм, эмда джалгъаучу байламладыла. Ала айтымны членлерин, къош айтымгъа кирген бош айтым-ланы байлайдыла.

213. Айтымланы ахыр сёзлерин къоша джазыгъыз.

1. Роза чабыб арбазгъа кирди, Сафар да ... 2. Гезам тоб ойнарыбызны айтды, Айшат да ... 3. Дерс бошалды, биз да... 4. Сууукъ кыш кетди, джылы джаз да ... 5. Джерни джашил кырдык джабды, чыпчыкъла да ...

214. Берилген текстден байламла байлагъан сёзлени айырыб джазыгъыз.

ЧЕГЕТДЕ.

Атам бла мен чегетге бардыкъ. Чегетни кыйырында эмен, чынар эмда къайын терекле ёсе эдиле. Бусакъла да, акъ къайынла да, джёгеле да чегетге ариу келбет саладыла. Чёгюч ургъанча, бир таууш эштиб къарадым. Эмен бла чынаргъа къонуб, бир къолан ариу къанатлыла джити бурунлары бла тереклени ура тургъанларын кёр-дюм. Ала агъач тауукъла болгъанларын атам меннге айтды.

215. Алгъы бурун сёзлени, ызындан айтымланы байлаб келген байламлары болгъан айтымланы джазыгъыз.

1. Къонгурау къагъылды, сабийле классха кирдиле, дерс да башланды. 2. Ишчиле бла эллиле, кеси кыйыны

бла джашагъан къуллукъчула джангыртыуну джолунда джангы джашау ишлейдиле. 3. Тау артындан джылтыраб, кюн башлагъа тийгенди, къарлы тау да башына алтын джабыу ийгенди. Кюнбетни кюн энишге кириш тутуб келеди, келекке да аллында ууакъ-ууакъ энеди. 4. Сен да, мен да болалырбыз насыблы шох да, тенг да. 5. Бир адамгъа болмай хатам, ма былайды джашауум эмда халым.

§ 49. Къайтарму.

216. Суратха къараб, сочинение джазыгъыз. Сочинениегизде байламла байлаб келген сёзле болсунла.

217. *Бла, да, эмда* байламлары болгъан айтымла къураб джазыгъыз.

218. Точкаланы орнуна керекли байламланы сала джазыгъыз.

Джер ..., тау ... къалтырайла,
Бирикмекликни кёрюб,
Барысы ... баш уралла
Бу къалагъа сый бериб.

(Къ. И.)

Ахмат ... Аслан татлы тенгле болгъандыла. Ала бирге айлангандыла ... ишлегендиле.

219. Берилген сёзлени къоша, айтымла къураб джазыгъыз.

Каска бла къумурсха. Каска да, къумурсха да. Урунады эмда анасына болушады. Хасан да, Мусса да, Исса да.

220. Текстде байламланы тюблерин сыза, къуллукъларын айта джазыгъыз.

Къыш да, джай да къары эримей, агъарыб тургъан тауланы кёрлюксе. Алашаракъ тауланы юслери уа, джаздан къачха дери ала кюйюзча джасаныб, къызыл, сары эмда чыммакъ-акъ гокка ханслары кёзлеринги алдайдыла. Джашил чегетле басхан тикледе да, джарлада да андамында чапракълары отча къызаргъан эмда алтынча саргъалгъан, къаты агъач чегетчикле, «бизни да кёрмеймисиз» дегенча, кёзюнге тюртюлюб турадыла. (А. М.)

АЙТЫМ.

§ 50. Айтымны юсюнден окъулгъанны къайтарыу.

221. Айтымланы окъугъуз. Аланы къаллай айтымла болгъанларын айтыгъыз. Тетрадлада джазыгъыз, тыйгъыч белгилени (.?!) салыгъыз.

Джауумсурайды Кюн алкъын иги къыздырмайды Къанатлыла узакъ джерледен къайта башлагъандыла Сосланбек бла Бекир алагъа уяла ишлейдиле Ала къанатлыланы шохларыдыла Къанатлыла бизге хайыр келтиредиле Сен ненча уя ишлегенсе Хоншу школну сохталары къанатлыланы кюнюне къалай хазырланганларын билемисе Школчу сабийле! Къанатлыланы сакълагъыз. Хоншу школну сабийлерин да бу ишге къошугъуз!

Айтым деб неге айтадыла?

Хапарлаучу, соруучу, келтюртюучю айтымла деб къаллай айтымлагъа айтадыла?

Хапарлаучу, соруучу, келтюртюучю айтымладан сора къаллай тыйгъыч белгиле салынадыла?

222. Текстни айтымлагъа бѐлюб, керекли тыйгъыч белгилерин сала джазыгъыз.

Джай эди шагърей джолчугъубуз бла биз кѐлге джууунургъа кетдик кѐлде кюнню таякълары джылтырай эдиле кѐлню тѐгерегине терекле орнатылгъандыла тереклени башларында къанатлыла джырлай эдиле ол бир джагъасындан кийик бабушланы тауушлары чыгъа эдиле табигъат бек ариу эди табигъатха къошулуб, джырларынг келеди алааматды джай сени ары баргъанынг болгъанмыды ол субай ѐсген тереклени кѐргенмисе къайыкъла бла джюзгенмисе биз эрлай тешиндик суугъа кѐ-

мюлдюк бир кѡауумубуз кѡайыкѡла бла джюздюк Ахмат
бла Мусса сыртларындан тюшюб джюзе эдиле бек кѡуа-
ныб юйге кѡайтдыкѡ.

§ 51. Айтымны членлери.

223. Окѡугѡуз. Айтымланы сѡзлери не соруулагѡа джууаб эт-
генлерине эс ийигиз, соруугѡа джууаб этмеген сѡзлени айтыгѡыз.

Кѡалай алааматды джашау! Алайгѡа кѡарасанг да —
кѡартла, былайгѡа кѡарасанг да — сабийле кѡууанадыла.
Орамланы толтуруб, сабийле школгѡа барадыла. Аланы
галстукчукѡлары эртденнги джел тарайды. Школгѡа
барыргѡа джылы джетмеген сабийле уа сабий садлагѡа,
яслилеге джюрюйдюле. Окѡуудан кѡайтхан сабийле бир
зат этерге кюрешедиле. Садикден кѡайтханла уа аккала-
ры бла аммаларына тынчлыкѡ бермейдиле.

Алааматды деген сѡз не соруугѡа джууаб этеди?

Ол кѡайсы сѡз бла байланыб келеди?

Джашау не соруугѡа джууаб этиб келеди?

Кѡайсы сѡз бла байланыбды?

Да деген сѡзчюк соруугѡа джууаб этемиди?

Сѡз айтымда кѡаллай болса да бир соруугѡа джуу-
уаб этиб, айтымда кѡайсы болса да бир сѡз бла байланыб
келе эсе, анга айтымныг члени дейдиле. (Алааматды
кѡаллайды? деген соруугѡа джууаб этеди, джашау де-
ген сѡз бла байланыб келеди, айтымгѡа член болады.
Джашау кѡаллайды? — алааматды).

224. Айтымны членлерини тюблерин сыза джазыгѡыз.

Амин кеси кеси бла да сѡлешеди. «Мен уллу болсам,
кѡкге учарма. Биргеме акка бла амманы да алырма. Га-
гарин болуб кѡалсам а?!» — дейди. Ол кесини соруулары
бла не эсе да бир зат болургѡа излейди. Алай а аны
кѡартла ангыламайдыла...

Джашчыкъ бир джерде кѣб аякъ урмайды. Ол нени эсе да излейди. Акка бла амма да анга къараб, ышарыб турадыла. Аланы джубанчлары олду.

225. Айтымны члени болгъан сѣзлеге соруула сала джазыгъыз.

Джюклю эшеги бла, къошдан келди Мачар. Ёлмезни кѣлю кѣлтюрюлдю. Ол къабыргъадан тагъылыб тургъан тепсини алыб, хотасы бла сюртюб, атасыны аллына салды. Тепсини кѣргенлей, Муратчыкъ да чабыб, атасыны тобукъларына джарашды. Ёлмез ашарыкъны алыб келиб. Мачарны аллына салды. Муратчыкъ, эсгериб, атасыны тобугъундан тюшюб, къуушчукъгъа олтурду.

(Б. М.)

§ 52. Айтымны баш членлери.

226. Хапарчыкъны окъугъуз. Хар сѣзге соруу салыгъыз. Башчы бла хапарчыны тюблерин сыза джазыгъыз.

СЕРЕЖА ТЮЛЕНИН.

Бу иш Краснодонда фашистле бла къазауат баргъан заманда болгъанды. Джау шахарда эди.

Комсомолчу Сергей Тюленин кече школгъа шыкъыртсыз джууукълашды. Ол акъырын школну баш этажына чыкъды. Дженгил огъуна чардакъгъа джетди, терезени къатында солуду. Андан сора бармакълары бла терезеде чойчюклени излеб табды, аланы бери алды. Ариу кирсиз хауа Серѣжаны бетине урду.

Орамны ары джанында фашистле джукъларгъа джатдыла. Хоншу юйде да, шахарда да бары шош болду. Серѣжа хурджунундан джаныучу суусуну бла шышалааны алды. Ол аланы тѣбен терезеге джиберди. Фашистле болгъан юй джанды. Къычырыкъла эшитилдиле. Серѣжа

басхычла бла джерге дженгил тюшдю. Школну терек бач-
хасына ташайды. (А. Ф.)

Айтымны члени деб неге айтадыла?

Айтымны членлери ненча къауумгъа юлешинедиле?

Айтымны баш членлери деб къайсы членлерине ай-
тадыла?

Башчы, хапарчы деб нелеге айтадыла?

Ала къаллай соруулагъа джууаб этедиле?

227. Айтымланы окъугъуз. Баш членлени айырыб джазыгъыз.

Юлгю: *Боран келди.*

БОРАН.

Боран келди. Ачыкъ кёкню ауур мыдах булутла
джабдыла. Уллу джел къобду. Сюрюучюле къойланы ста-
уатха сюрдюле. Билмегенлей сюрюу бир джанына юркдю.
Къойланы бёрюле къоркъутхан эдиле. Къойла юркген
джанында терен джар бар эди. Сюрюуню аллына чыгъыб,
аны ызына къайтарыргъа керекди. Сюрюу артда къалды.
Къойчу атын тохтатды. Ол къолларын силкди. Къойла
ызларына къайтдыла.

228. Соруулагъа толу джууабла джазыгъыз, башчы бла хапар-
чыны тюблерин сызыгъыз (_____ башчы; _____ хапарчы).

ФЕРМАДА.

Ким фермада ишлейди?

Ким ийнек сауады?

Не кёб сют береди?

Ким анасына болушады?

Ким къызына бюсюреу этеди?

Не бузоууна ынгырдайды?

Юлгю: Анам фермада ишлейди.

229. Соруулагъа толу джууабла джазыгъыз, башчы бла хапарчыны тюблерин сызыгъыз.

МАСТЕРСКОЙДА.

Асхат бла Коля мастерскойда не этедиле?

Устаз аланы не этерге юретеди?

Хасан Колягъа не этеди?

Коля Асхатха не этерикди?

Хасан бла Коля не этерикдиле?

Ала мастерскойда къалай ишледиле?

Устаз алагъа къаллай бюсюреу этди?

Юлгю: Устаз алагъа уллу бюсюреу этди.

§ 53. Сансыз членле.

230. Айтымланы окъугъуз. Башчы бла хапарчыдан къалгъан сёзлеге эс ийигиз. Ала къаллай соруулагъа джууаб этедиле.

1. Мен Ахматха китабны бердим. 2. Джаз терекле чыммакъ акъ чагъадыла. 3. Тауда субай нызы терекле ёседиле. 4. Къыбладан джылы джелчик урады. 5. Былтыр мен экинчи классда окъуй эдим. 6. Мусса Хасанны уллу къарнашыды.

Айтымны башчы бла хапарчыдан къалгъан членлерине сансыз членле дейдиле.

Сёз ючюн: *Мен Ахматха китабны бердим.* Бу айтымда *Ахматха, китабны* деген сёзле сансыз членледиле.

Айтымны сансыз членлери юч къауумгъа юлешиндиле: толтуруучулагъа, ачыкълаучулагъа, болумлагъа.

231. Сансыз членлени алларына скобкалада сорууларын сала, башчы бла хапарчыны тюблерин сыза джазыгъыз.

Джулдузла бирем-бирем джукъланадыла. Кюн чыкыгъан джаны джарыйды. Салкъын аязчыкъ этинги чимдейди. Эл алкъын шошду. Ит юрген эшитилмейди.

Ала кеслери аз болгъандыла. Алгъынча маллагъа бёрюле чабмайдыла. Къобанны тауушу ачыкъ чыгъады. Бюгюн кюн ариу боллукъ болур. Минги Тауну башлары ачыкъдыла. Кёкде булут джокъду.

Ю лгю. Джулдузла (къ а л а й?) бирем-бирем джукъла-надыла.

232. Соруулагъа толу джууабла джаза, башчы бла хапарчыны тублерин сызыгъыз.

МЕНИ ТЕНГИМ.

Сени тенгинг кимди?

Ол къалай окъуйду?

Ол бла сен къайсы тизгинде, ненчанчы партада олтурасыз?

Сен аны керти тенгиге не ючюн санайса?

Ол атасына, анасына не бла болушады?

Сени тенгинг кесин неге хазырлайды?

Ю лгю. Мени тенгим Асхатды. Ол иги окъуйду.

§ 54. Толтуруучу.

233. Кимге? неге? кимни? нени? кимде? неде? кимден, неден? деген соруулагъа джууаб этген сансыз членлени тублерин сыза джазыгъыз.

1. Ахмат Муссагъа сёлешди. 2. Ол атха минди. 3. Мусса Ахматны махтады. 4. Анам ийнекни сауду. 5. Исада къызыл галстук къызарады. 6. Терекде кёгетле кёрюнедиле. 7. Пионерден къалгъан сохтала юлгю аладыла. 8. Агъачдан кёб затла этедиле.

Вернучу, тинамлучу, орунлучу, башлучу болушланы сорууларына джууаб берген сансыз членлеге толтуруучу дейдиле. Сёз ючюя: Муссагъа, атха, Ахматны, ийнекни, Исада, терекде, пионерден, агъачдан деген сансыз членле толтуруучуладыла.

234. Точкаланы орнуна керекли болуш аффикслени сала джазыгъыз. Толтуруучулары тюблерин сызыгъыз.

1. Осман Умар... джыкъды. Умарны джаны... тийди. Ол Осман... кёлкълды болду. 2. Дырынчыла дырын... къургъакълдай джыйдыла. 3. Сафият къазан... сют... къуйду. 4. Борис от... отунла... салды. 5. Кюн джер... джылытды. 6. Колхозчула бачхала... сугъарадыла. 7. Ийыкъ... джети кюн болады. 8. Сатыучу къумач... метр салады. 9. Ёребаш ийнек... къолан семизди.

235. Толтуруучулары тюблерин сыза джазыгъыз. (____ толт.)

ШОХЛУКЪ.

Уллу джюрекге кёкюрек тарды.
Суймеклик тебеди урунган халкъгъа.
Къарнашдыла манга адамла бары:
Мюрзеу оргъанла, къумач сокъгъанла.
Иссиликлерин туркмен тюзлени
Биргеме алыб чыгъама джолгъа.
Чомартлыкъларын орус джерлени
Къарнаш халкълагъа этеме саугъа.

(В. К.)

§ 55. Ачыкъллаучу.

236. Къаллай? неллай? къайсы? деген соруулагъа джууб этген сансыз членлени тюблерин сыза джазыгъыз.

МЕТРО.

Москвада метрону станцияларыны башында ачыкълкъызыл «М» хариф джанады. Кеси джюрюген басхыч тауушсуз ёрге бла энишге барады. Ол адамлары ёрге чыгъарады, энишге тюшюреди. Джер тюбюнде мермер сахарны бир тюрлю хауасы барды. Джерде исси джай, джангурлу къач болса, метрону терен тоннеллеринде джылы, къургъакъл аязчыкъл ургъанлай турады.

237. Кесигиз «Ана тил» китабладан ачыкѣлаучулары болгъан онушар айтым табыб джазыгъыз.

Затны ышанын танытхан, кѣалла й? нелла й? кѣа йсы? деген соруулагъа джууаб этген сансыз член-леге ачыкѣлаучула дейдиле. Сѣз ючюн: *Джарыкъ танг атды.* Бу айтымда джарыкъ деген сѣз кѣал-ла й? деген соруугъа джууаб этеди, ачыкѣлаучуду.

238. Точкаланы орнуна керекли ачыкѣлаучулары сала джазыгъыз.

1. ... тауну субай ёсген ... нызысы джашнайды. 2. Чарсда ... ат ... атны озду. 3. ... суудан ётерге кыйынды. 4. ... сабий анасын да, ... атасын да кѣууандырды. 5. ... бачхада ... терекле ёседиле. 6. Алада ... алмала, .. шапталла, ... кертмеле битедиле. 7. Биз ... бѣрюню ёлтюр-дюк.

§ 56. Болумла.

239. Кѣайда? кѣайры? кѣайдан? кѣачан? не заманда? кѣалай? нечик? деген соруулагъа джууаб берген сансыз членлени тюблерин сыза джазыгъыз.

1. Мени атам Бийчесында джыл сайын мал кютеди. 2. Кѣарнашым заводха барады. Ол анда ишлейди. 3. Малчы фермадан келеди. 4. Кѣарылгъач, джертин учуб, кѣкге чыгъыб кетди. 5. Бююн кюн джылы болду. Онеки сэгъатда кюн бек кызыдырды. 6. Совет халкѣны культура-сы дженгил ёседи.

Ишини кѣайда, кѣачан, кѣалай этилгенин кѣргетиб, атымдан кѣууалгъан членни айгъакѣлаб келген сансыз членлеге болумла дейдиле.

Болумла кѣайда? кѣайры? кѣайдан? кѣалайгъа? кѣачан? не заманда? кѣалай? нечик? деген соруулагъа джууаб этедиле.

Сѣз ючюн: *Кѣайда кютеди? Бийчесында. Кѣачан кютеди? Джыл сайын. Кѣалай ёседи? Дженгил.*

240. Болумланы тюблерин сыза джазыгъыз.

Кенг космосда учхан батыр адамла къарайдыла андан Джерге къакъмай кёз. Ала сейир боладыла, аламда ариулукъну суратларгъа табмай сёз. (Ч. М.)

Шахарда тереклеге бёленнген узун орамны кыйыры сюремде уллу кюде джашайды саубитген къарт. Бююн, бюгече да хапар айтыучанды ол тегерегине джыйылгъан джаш адамлагъа, сабийлеге... (К. Б.)

241. Айтымланы членлерин схемагъа кере айыргъыз.

Мени къарнашым сегизинчи классда окъуйду. Тамада эгечим фермада ишлейди. Ол ийнек сауады. Быйыл мен джай каникуллада тау джайлыкъгъа баргъан эдим. Анда совхозну малчылары джигер ишлейдиле. Мени эгечим планын артыгъы бла толтургъанды.

Схема.

Сёз	Айтымда къаллай со-руугъа джу-уаб береди	Айтымны къайсы чле-ниди	Тилни къайсы ке-сегинденди?	Айтымда къайсы сёз бла байла-ныб келеди?
<i>Къарнашым</i> <i>Окъуйду</i> <i>Мени</i> <i>Классда</i> <i>Сегизинчи</i>	кимим? не этеди? кимни? неде? ненчанчы?	башчы хапарчы ачыкълаучу толтуруучу ачыкълаучу	ат этим алмаш ат санау	окъуйду къарнашым къарнашым окъуйду классда

242. Суратха къараб, хапарчыкъ къураб джазыгъыз.

КЪАНАТЛЫЛА БИЗНИ ШОХЛАРЫБЫЗДЫЛА.

243. Хапарчыкъны окъугъуз. Тюбюндеги соруулагъа джууаб этигиз.

ДЖАЗ.

Джаз келди. Къанатлыла джылы джерледен къайтдыла. Джанкъозла кёрюндюле. Ала тюзлени омакъ джа-садыла.

Джазгъы ишле башландыла. Колхоз, совхоз сабанла-да тракторла ишлейдиле.

Биринчи айтым ненча сёзден къуралгъанды?

Биринчи сёз не соруугъа джууаб этеди? Айтымны къайсы члениди?

Экинчи сёз не соруугъа джууаб этеди? Айтымны къайсы члениди?

Биринчи айтым къайсы членледен къуралгъанды?

Къалгъан айтымла къайсы членледен къуралгъандыла? Къаллай соруулагъа джууаб этедиле?

§ 57. Айтымны биртукъум членлери.

244. Джайылмагъан айтымланы джайылгъан айтымла этиб джазыгъыз.

Кюнле созулгъандыла. Кечеле къыскаргъандыла. Кырдык чыкыгъанды. Малла кютюледиле. Къозула мангырайдыла. Улакъчыкъла макъырадыла. Чегетле кёгергендиле. Сабийле ойнайдыла.

245. Айтымланы окъугъуз. Бир соруугъа джууаб этиб, бир сёзю айгъакълаб келген членлени тюблерин сыза джазыгъыз.

Хасан, Исса, Аубекир ючюнчю классда окъуйдула. Ала джазадыла, окъуйдула, сурат саладыла. Хасанны сары, къызыл, джашил, мор карандашлары барды. Сохтала школда билим, акъыл аладыла.

Айтымда бир соруугъа джууаб этиб, бир сёз бла байланыб келген сёзлеге айтымны биртукъум членлери дейдиле. (Биринчи айтымда *Хасан, Исса, Аубекир* ким? деген соруугъа джууаб этедиле, *окъуйдула* деген сёз бла байланыб келедиле. Ала биртукъум членледиле (башчыла).

246. Биртукъум членлени тюблерин сыза джазыгъыз.

1. Кюн сайын сылаб-сыйпаб, мен джау сюртеме, къу-чакълайма, ийнакълайма, эркелетеме. 2. Таза къанлы,

субай санлы, бек чабыучу ингилиз аджир атангды. Тарпан кибик, бек чыдамлы, ташсынмаучу къарачай байтал анангды. 3. Дюлдюр атым, сен тулпарса, тарпанса, таджал кибик, чыныкъгъанса, къатханса. 4. Волганы, Донну, Къобанны чокъракъ сууундан ёмюрде да джауларыбызгъа аш болмаз. 5. Колхозчула, урунуучу малчыла тёрт джанынга басыныб джашайла. Къошдан, юйден джюрюген джолоучула сеннге къайтыб, джол азыкъ ашайла. (О. М.)

247. Биртукъум башчылары, хапарчылары, сансыз членлери болгъан айтымланы «Ана тил» китабдан табыб джазыгъыз.

Айтымны биртукъум членлери бир-биринден запятойла бла айырыладыла.

С ёз ючюн: Москва, Санкт-Петербург, Киев, Минск, ~~Алжа-Ата~~ узлу шахарладыла.

248. Биртукъум членлени бир-биринден запятойла бла айыра джазыгъыз.

1. Къарачай малкъар къабарты ногъай ууакъ миллетле дагъыда талай ненча ёмюрню атладыла санаб ана тил хариф кёрмейин къараб. 2. Мермер ташла джылтырайла джаналла ёзенлеге сейир келбет салалла. 3. Буу джугъутур къозгъалыб отлайдыла кенг чатлада къууаныб. 4. Агъачны къурчну къоргъашынны темирни сууну хансны талай затны ташкёмюрню Америкагъа Англиягъа эришиб барын хайырландырама кюрешиб. (Къ. И.)

Биртукъум членлени экиси бир байлам бла байлалса, аланы араларына запятой салынмайды.

С ёз ючюн: Къобан бла Дон Азов тенгизге къуладыла.

Байлап таллап керек кыайтарышып келсе, биртукъум
членде бир-биринден запятойла бла айырылдыла.
Сез ючюн: Азрет да, Ного да, Хажит да иги
огъурдула.

249. Керекли джерлеге запятойланы сала джазыгъыз.

1. Сууда да джерде да хауада да биз кыайгысыз джурюйбюз. 2. Накъырдамы оконну да ташлайбыз ишге киргенлей. 3. Бет джанлары кыалын ариу чегетле ичлеринде кёб тюрю кёгетле субай ёсген нарат нызы терекле салкын джууаш аяз ура кёлекке. 4. Бизни атабыз — сууукъ куртле булутла. Чыкыгъаныбыз — ташлы агъачлы бу джуртла. Биз джол салыб ёзенлеге тюзлеге тигим эте шахарлагъа эллеге эниш сюрем — тенгизлеге келебиз. (Къ. И.)

250. Биртукъум членлени тюблерин сыза, керекли тыйгыч белгилени сала джазыгъыз. (_____ биртукъум башчыла, _____ биртукъум хапарчыла, _____ толт. _____ ачыкылаучула, _____ болумла).

Сингеме мен окъуугъа джуртуму кыан тамырын кёреме сагъышлана кыыйын хорламгъа атламымы кыоркымай эркин кереме. (В. В.)

Парк кыатында мюйюште «Динамо» деб барды тюкен. Ары бардыкы ингирде эгешчигим анам мен. (А. Д.)

Мен разы болмам зорлукъ сауут этгеннге джерюсюнде аллай умут этгеннге кыазауат чархын алгъа бургъаннга кыан тегерге кыылыч билеб тургъаннга.

251. Точкаланы орнуна биртукъум членлени сала джазыгъыз.

... бла ... бирге ишлейдиле. ... да, ... да ийнек сауадыла. Ала ..., ..., ... ийнеклени саууб, кёб сют аладыла. ... да, ... да ала планларын толтургъандыла. ... да, ... да элни сюйген адамларыдыла.

§ 58. Къайтарыу.

252. Берилген сѣзтутушла бла айтымла къураб джазыгъыз.

ДЖАЗ ЧЕГЕТДЕ.

Ариу кѣк, таза хауа, джашил чапракълы терекле, шоркъулдагъан суучукъла, чегет тала, кѣк гяхыник, ариу джырлагъан къанатлыла, джарыкъ ауазла.

253. Айтымланы джазыгъыз, членлерин айырыгъыз.

Юлгю: *Биз джашай эдик элдеде, мюрзеу битмез джерледе, башы ачыкъ гѣзенде, ташлы, агъачлы, ёзенде.*

1. Къар эрийди мийик таулада. 2. Джашил кырдык чыгъады тюзледе. 3. Джылкъы, тууар, эчки, къой джабагъы артадыла. 4. Суула да терк агъадыла. 5. Гокка хансла чагъадыла джашнаб.

254. Керекли джерлеге тыйгыч белгиле сала джазыгъыз.

1. Бизни таулада дугъум наныкъ джилек шкилди эмда мусхот бек кёбдю. Нарат да нызы да мийик джерлени сюедиле. 2. От джанды къыздырды джилтинледи тютюнледи джукъланды. 3. Зухра къара къашлы къара кёзлю узун чачлы акъ шинли къызчыкъды.

§ 59. Бош эмда къош айтымла.

255. Берилген айтымланы къуралгъанларына, муратны танытханларына кёре, башхалыкъларын айырыгъыз.

Къар эриди.

Суучукъла шоркъулдадыла.

Къар эригенлей, суучукъла да шоркъулдадыла.

Къар эригенлей, суучукъла шоркъулдадыла.

Биринчи, экинчи айтымла къалай къуралгъандыла? Ненчашар муратны танытадыла?

Ючюнчю, тёртюнчю айтымла ненчашар айтымдан къуралгъандыла? Ненчашар муратны танытадыла?

Бир муратны танытхан айтымгъа бош айтым дейдиле. Биринчи, экинчи айтымла бош айтымладыла.

Эки леда талай бош айтымдай къуралыб, къош муратны танытхан айтымгъа къош айтым дейдиле. Ючюнчю, тёртюнчю айтымла къош айтымладыла.

256. Алгъы бурун бош, ызы бла къош айтымланы айырыб джазыгъыз.

Сиз тынгылагъыз, тенглерим, бу хапаргъа, мен да баргъан эдим Москва шахаргъа. Мен, тенглерим бла, болдум Къызыл площадьда. Пушкин атлы музейге кирдим. Суратланы кёргенimde, джюрегим къууанды, кёлюм учунду. Къалай ариу, терен магъаналы суратладыла ала.

Музейден чыккыганымда, Мусса тенгиме тубедим, ол да андан чыккыган эди. Мусса бла мен дагыда Третьяков атлы галереягъа бардыкъ, андагы суратлагъа да къарадыкъ. Ала да бек сейирлик, алакат, история пейзаж дегенча темалагъа салынган суратладыла. Музейледе кѳб тамаша сурат кѳрдюк, биз аланы ѳмюрде унутурукъ тлюбюз.

257. Суратха къараб, бош эмда кѳш айтымла кѳрагъыз.

258. Берилген бош айтымладан кѳош айтымла кѳураб джазыгъыз.

1. Дجاز болду. Чырпы чакѳды. 2. Танг атды. Тубан чачылды. 3. Кюн кѳыздырды. Балчыкѳ кѳуруду. 4. Кѳк кюкюрей эди. Джангур джауа эди. 5. Кюн аязыды. Джанкѳылыч турду. 6. Роза дерслерин этди. Рашид анасына болушду. 7. Эртденден ингирге дери тракторла гюрюлдейдиле. Чыпчыкѳла джырларын джырлайдыла.

§ 60. Да, эжда байламлары болгъан кѳош айтымла.

259. Кѳош айтымланы окѳугѳуз, кѳайсы бош айтымладан кѳуралгъанларын айтыгъыз, кѳайсы байламла бла байланыб келгенлерин айырыгъыз.

Кюн булутха кирди, малла да отларгѳа джайылдыла.

Кѳойла юркдюле, кѳойчу да тууайлады, джанлы да кѳачды, шок да атылды. Шагъабан бѳрюню ургъан эди, ол да джаралы болгъан эди. Эртденбла сюрюучюле итле бла джайылдыла, узакѳ бармай итле да ёлген бѳрюню табдыла.

260. Текстден да байламы болгъан айтымланы айырыб джазыгъыз.

Кѳар эриди, джер да ачылды, кѳк да кюкюреди, суу да чачылды. Кюн кѳыздырды, джер юсуне да джап-джашил кырдык джайылды. Кѳойла да, чалманлада кѳозу да, улакѳ да май-май этиб макѳырадыла. Кѳойла да, эчкиле да кѳозуларын да, улакѳларын да чакѳырадыла.

261. Айтымланы джазыгъыз, да байламны кѳуллугѳун айтыгъыз.

Кѳобан кѳобду да суу джагъаны басды. Кѳобан кѳобду, суу да джагъаланы басды. Хауа джылынды да джерни джылытды. Хауа джылынды, джер да джылынды.

Кюн тийди да тау башланы джылтыратды. Кюн тийди, тау башла да джылтырадыла. Джангур джауду да джерни джибитди. Джангур джауду, джер да джибиди.

262. Текстни окъугъуз, эмда байламны къуллугъун айтыгъыз.

Ким да болсун, джамагъатны излемин толтуруб эмда аны джашауун игилендирирге къайгъырыб келгенни сыйы, намысы чыкъмай къалмайды.

Межам ишлеу дженгил барады, эмда халкъны джашауу игиден иги болады. Шахарла бла элледе яслиле, сабий садла, школла бла больницала ишленгендиле эмда ачылгъандыла.

263. Суратха къараб, сочинение джазыгъыз.

Сочинениеде бош эмда къош айтымла болсунла.

ДЖАЗ.

§ 61. *Не, неда, бир да байламлары болгъан къош айтымла.*

264. Байламланы тюблерин сыза, айтымланы джазыгъыз.

1. Не Хамид келликди бизге, неда биз алагъа барлыкъбыз. 2. Бир жангур джауады, бир да къарчыкъ себелейди.

Байламланы къоюб окъугъуз. Биринчи, экинчи айтымлада (къош айтымлагъа кирген) айтылгъан ишле къалай этиледиле?

Байламлары бла окъугъуз. Къош айтымлагъа кирген бош айтымлада айтылгъан ишле къалай этиледиле?

265. Точкаланы орнуна байламла сала джазыгъыз.

1. ... шош бола эди, ... аяз къагъа эди, ... шайтан джел къоба эди. 2. Бююн ... джел этерикди, ... жангур джауарыкъды. 3. Хасан ... киногъа барлыкъды, ... Хусей аны бла китаб окъурукъду. 4. ... кюн джылтырай эди, ... бурчакъ себелей эди.

266. Бош айтымладан *не, неда, бир, бир да* деген байламланы кючю бла къош айтымла къураб джазыгъыз.

1. Кюн тиеди. Булут басады. 2. Къанатлыла джююлдейдиле. Къыбладан джылы джел къагъады. Тегерек рахат болады. 3. ... Азрет Москвагъа кетеди. Алим анга конакъгъа барлыкъды. 4. Къарылгъач кёкге чыгъады. Къартчыгъа джертин учады.

267. Къош айтымланы аякъларын джазыгъыз.

Не сен биз айтханны этериксе, не ...

Бир джырлайды Асланчыкъ, бир да ...

Бир булбул, терекге къонуб, джазгъы джырланы джырлайды, бир да къарылгъашчыкъ ...

Не Асият къобуз согъарыкъды, неда ...

§ 62. Къош айтымда запятой.

268. Къош айтымланы бош айтымла этиб джазыгъыз.

1. Кюн тийди да, чыкъ кебди. 2. Къонгурау къагъылды, сабийле классха кирдиле. 3. Джер джылынды, сабанчыла сабаннга чыкъдыла.

Къош айтымгъа кирген бош айтымла бир-биринден запятойла бла айырыладыла.

С ё з ю ч ю н : к ъ ѝ ч ю т у у а й л а д ы , ш т л е д а ч а б д ы л а .

269. Бош айтымладан къош айтымла къураб джазыгъыз.

1. Чегетни артындан кюн кёрюндю. Узун кёлеккеле сууну юсюн джабдыла. 2. Шынкъарт джанды. Отну узун тили тегерекни джарытды. 3. Джел ууакъ урлукъну тегерекге себди. Джангур суу аны джибитди.

270. «Джаз сабан тюзледе» деген суратха къараб, сочинение джазыгъыз.

271. Керекли джерледе запятойланы сала джазыгъыз. Аланы нек салынганларын айтыгъыз.

ДЖАЗ.

Къыш кетди джаз да джетди. Биченликле кёгердиле суу да къобду терк джортду чегетле да кийиндиле. Кёк ариуду булутсузду кюн да джерни джылытады къыш ханны — акъ къарны уа джер юсунден къурутады. (Б. А.)

§ 63. Къайтарыу.

272. Къош айтымланы айырыб джазыгъыз.

ДЖАЙ.

Хауа исси, ауур болду. Кюн батды, тегерек да къарангы бет алды. Кюн батхандан къара булут келди да элни, чегетни басды. Ийнекле ёкюре, атла да кишней эдиле.

Узакъдан кёк кюкюреген таууш келди да къаяланы зангырдатды. Чегет табадан ариу хауа урду, иссилик да сынды.

Экинчи кере кёк кюкюреди, джангур да, челекден къуйгъанча, джауду.

Бир кесек замандан тегерек шош болду, кюн тийди, джанкъылыч да турду.

273. Биртукъум членлени байлагъан байламланы тюблерине бир сыз, къош айтымлагъа кирген бош айтымланы байлагъан байламланы тюблерине эки сыз тарта джазыгъыз.

1. Сууукъ джангур джауа эди, бачхада сангырау джауум шуулдай эди. 2. Биз ишлейик эмда кюрешейик, джазыбызны да, джайыбызны да боппа-бошуна да ашырмайыкъ. 3. Иги кёйчу чабырын тюз тешгенлей тындырыр, аман кёйчу кёйларын джанлыгъа кырдырыр. 4. Вулкан чыгъыб урду да тот бугъоуланы чачды, залимлени къууду да халкъгъа тенгликни ачды.

274. Керекли байламланы, запятойланы сала джазыгъыз.

1. Иги сёзню бычакъ кесмез иги сёзню боран элтмез иги сёз отда ... кюймез. Иги сёзню айтхан эрди акъылы джюреги ... кенгди. Окъ джерине джетиб суууйд суу ... бир заманда къуруйд. Иги сёз къурумаз аны киши ... тутуб тыймаз. (М. К.)

§ 64. Айланму.

275. Айтымланы окъугъуз. Членлерин айырыгъыз. Тюблери сызылгъан сёзле нени кёргозедиле, ала айтымны члени боламыдыла, къалгъан сёзлери бла байланыб келемидиле?

Хайда, аланла, джюрюгюз, биз окъургъа барайыкъ.

Сен, Хусей, бу китабны окъугъанмыса? 3. Хапары-
нгы айт, Хасан!

Айтылгъан кимге айданыб айтылгъанын таныткан сёзге айланму дейдиле.

Сёз ючюн: *Джолдашла! Биз насыблы кёзюде джашайбыз!*

Айланму айтымны члени болмайды, грамматика джаны бла айтымны членлери бла байланыб келмейди.

276. Айланууну тюбюн сыза джазыгъыз.

1. Сен алтын къанатлы къайгъымса, Кавказ. 2. Джыр-
ла, джюрек, мугур джырынгы джырла... 3. Халкъымы
ауазы сенде эшитиледи, Къобаным. 4. Къарлы тауланы
кенг этегинде джашнайса, ариу Алма-Ата.

277. «Ана тил» китабладан айлануу болгъан беш айтым та-
быб джазыгъыз.

278. Берилген сёзлени айлануула этиб, айтымла къураб джа-
зыгъыз.

Тенгим, Умар, сохтала, джаным-кёзюм, къызчыкъла
бла джашчыкъла.

Юлгю. Сен, тенгим, бюгюн къайры барлыкъса?

279. Айланууланы тублерин сыза джазыгъыз.

1. Исса, къайдан келесе? 2. Сен, Мусса, ненчанчы классда окъуйса? 3. Дерслеринги этгенден сора, ананга болушамыса, Байдымат? 4. Ёхтем Кавказ, салам айтама санга! 5. Тели каска! Джай узуну сен джырладынг эсе, къыш узуну хайда тепсе, хайда тепсе!

§ 85. Айланууда тыйгъыч белгиле.

280. Тышыгъыздан окъугъуз. Айланууланы табыгъыз, тыйгъыч белгилерине эс ийгиз.

1. Джамагъат, ишибиз кёбдю, башлайыкъ! 2. Аланла, алайда айю балачыкъла ойнай турадыла. 3. Чыкъчы, Таулан, эшикге къара, ит кимге эсе да бир къаты чабады. 4. Сизге айтама, джаш нёгерле! Тынгылагъыз, сабийле!

Айлануу айтымны аллында келсе, айлануудан сора запятой неда кёлтортуучю белги салынады.

Сёз ючюн: *Исса, сен бюгюн къайда болдунг?*

Айлануу айтымны ортасында келсе, эки джаньндан запятойла бла айырылады.

Сёз ючюн: *Къалайды, Ахмат, сени джашауунг?*

Айлануу айтымны аягында келсе, аллында запятой бла айырылады.

Сёз ючюн: *Махтау санга, урунган адам!*

281. Тыйгъыч белгилени нек салынганларын айта джазыгъыз.

Сабийле, джолгъа хазыр болугъуз. Тамбла, тенглерим, узакъ джолгъа атланлыкъбыз. Джолда артха къалыргъа санга джарамаз, Азрет.

Мени багъалы тенгим, джюрегимден санга салам айтама. Сен, Идрис, къачан келликсе бизге къонакъгъа? Келсенг, къууанлыкъбыз, Идрис.

Асият, сен тюнене берилген назмуну азбар этген-мисе?

Аланла, келигиз, бюгюн экскурсиягъа барайыкъ. Мен барыргъа бек разыма, джолдашым.

282. Керекли тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз.

Багъалы Исса сен джазгъан письмо бизни бек къу-уандырды. Исса къалайды джашауунг, ишинг. Бизден салам айт тенглеринге Исса.

Чалкъычыгъым, чалкъычыгъым чалкъычыкъны таблайма чалкъы ызда чалкъы чала, джырчыгъымы джырлайма.

Къоркъма хомух не этерикди ол сеннге? Дженгил бол алан киногъа барайыкъ.

Ой звено урунабыз ишлейбиз кесибизге. Ой звено къууанабыз джашау тенглигизге.

283. Окъугъуз, керекли тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз.

ДЖАШ ТЁЛЮНЮ ДЖЫРЫ.

Джерни хазнасын къазгъан ишчиле
Джаш сабанчыла малчыла
Биз ара мюлкде талмай урунуб
Болабыз иште алчыла

Халкъыбыз берген зауукъ джашауну
Биз сыйлаб тутта билейик
Джашла къызла ашхы джолдашла
Къадалыб джигер ишлейик

(С. А.)

§ 66. Къайтаргъу.

284. Айтымлагъа айланыула къоша джазыгъыз.

1. Джокъдан бюртюк, бар этиб, бауурунда кёлтюрюб, бизни ёсдюрдюнг акъ сютюнгю ичириб. Заман чабыб, биз

да сюрюб джеталмай, джашау кетиб барады, сени разы эталмай. 2. Ишлемеген тишлемейди, къууаныб ишлейик. Байрамлагъа хорлам бла биз джарыкъ тюбейик. 3. Биз джуртубузда талмай урунуб, болайыкъ иште алчыла.

Къошуллукъ айланыула: алан, ой аман, тенгим, джолдашла.

285. Суратха къараб, айтымла къураб джазыгъыз. Хар айтым-да тюбюнде берилген сёзле айланыула болсунла.

Сёзле: Ахмат, Коля, Асият, Вера, Мухтар, Фатима.

Юлгю: Ахмат, сен ненча терек орнатдынг?

286. Берилген сёзлени айланыула эте, айтымла къураб джазыгъыз.

Шохум, ючюнчю классны сохталары, эгечим, къарнашым, туугъан элим, ёсген джерим.

287. Айланыулары башчылагъа бура джазыгъыз.

1. Шоркъа суула, хар биригиз кюмюш къылыгъызны созасыз! 2. Туугъан элим, Джуртунг бла биргелей там-бланга байрамгъача келесе. 3. Тау джелчик, чегетлени чачын тарайса. 4. Минги Тау, сенсе ариулукъну анасы!

Юлгю: *Минги Тау, къалай татлыса Минги Таулу аланнга. Минги Тау къалай татлыды Минги Таулу аланнга.*

288. Айланыулары айтымлары аллында, ортасында, аягъында хайырландыра, тенгинге письмо джаз.

Багъалы Исса, письмонгу алдым, бек къууандым...

289. Текстден айланыулары джибере джазыгъыз.

Эй, анала эшитемисиз, къазауатха джокъду тёзюм. Хар анагъа дуняда аталады айтхан сёзюм. Грек араб испан ингилиз американ эмда француз къазауатха къаршчы кюреш себдирме да джарагъа туз. (Сем. А.)

Джанымдан суйген Ата джуртум минг джылланы сен джаша!

Чөгюч джолдаш къарнашым биз джашайыкъ джанаша, элде сабан битдириб, мен оргъандан сен да аша. (А. И.)

290. Айтымлада башчылары айланыулагъа бура джазыгъыз.

Ю л г ю. *Сохтала, къадалыб окъугъуз!*

1. Сохтала къадалыб окъуйдула. 2. Джашчыкъ къууанады, атасы джай къошха элтирге айтханды. 3. Джашил джаз джетди, джылы джел къагъыб. Къымыжа терек тюз тюбюне дери чакъды.

ТУУРА СЁЗ.

§ 67. Туура сёздөн хашар берну.

291. Башха адам бла авторну сёзлерин табыгъыз. Башха адамы сёзю къалай берилгенине эс ийигиз.

1. «Кёгюрчюнюмю джокъду багъасы. Сатарыкъ тюлме, айтама ачыкъ», — деб джашчыкъ кёкге ийди кёзлерин, къойдула ала, билиб бермезин. 2. Зайнеб былай айтды: «Мен да школгъа джюрюйме, сенича окъуйма».

Башха адамны сёзлери автор, формасын да, мазна-насын да тирлендирмей, луудунди чынгъыланча берсе, алай сёзю туура сёз дейдиле.

Сёз ючюн: «Сен къалай окъуйса?» — деб сорду устюз сохтасе. Бу айттымди «сен къалай окъуйса?» деген туура сёзю. Къалгъан сёзле авторну сёзлерициле.

292. Туура сёзю тюбюн сыза джазыгъыз.

САКЪАТ.

Автобуста «сакъатлагъа» деген орунга бир къызылуурт джаш олтургъанды. Автобус экинчи тохтагъан джерде агъач аягъы бла биреулен мингенди, алай а къызылуурт ёрге къобмагъанды. «Орунну бошат!» — дегендиле адамла анга. «Мен да сакъатма», — деб, ол башын бир джанына бургъанды. «Былай олтур», — деб эки-юч адам орун бергендиле агъач буту болгъаннга. «Сен къалай сакъат боласа, бутунг-къолунг сау», — деб, адамла къызы-

дууртну букъусун кьакъгъандыла. «Ай ююнге, кьюгъуз, буту- кьолу сау болгъанлыкъгъа, ол башындан сакъатды», — дегенди Алан. (Х. М.)

293. Туура сѣзлери болгъан тѣртюшер айтым къураб джазыгъыз.

§ 68. Туура сёзде тыйгъыч белгиле.

294. Текстде туура сёз бла авторну сёзлерин табыгъыз. Туура сёз, авторну сёзюне кёре, къайда келгенине, салынган тыйгъыч белгилеге эс ийгиз.

ГЛОБУС БЛА МАХТАНЧАКЪ.

«Джер чакълы бир акъылым барды», — деб махтанчакъ глобусха башын тенгleshдиргенди. Махтанчакъны айтханын Алан бек тюзсюнуб, былай дегенди: «Джер джюзюню ючден экиси сууду». (X. M.)

Туура сёз, авторну сёзюне алында келсе, кавыч-кыргыч алында, алындай шиктой бла тире салынады.

Сёз ючюн: «*Ильини калкыда Персин билмеген Джакъду*», — деди Хаши.

Туура сёз авторну сёзлеринден тора келсе, туура сёзюне алында он точка (.) салынады, туура сёз а кавычкалыгъа алында, биринчи сёзю уялу кариф бла джамылды, аягында керекли тыйгъыч белги салынады (?!).

Сёз ючюн: Мусса былай айтды: «*Мен беген аламан иш этим*». Ахлу тенгине сорду: «*Къайдан келесел*». Азрет кыууаныб айтды: «*Джашасында бизни кескониетларыбыз!*»

295. Берилген айтымлада керекли тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз.

Азрет сен къайдан келдинг деб сорду Осман. Азрет былай джууаб берди Мен совхозну фермасындан келдим. Сени биргенге ким келди деб Османны тенги Исса Азретге сорду. Азрет Иссагъа былай джууаб берди Исса мени

биргеме Якъуб келди Якъуб фермада не ишлейди деб Осман сёз къошду. Азрет анга былай деди Якъуб фермада ийнек сауады. Ол урунууну джигериди.

296. «Ана тил» китабда туура сёзлери болгъан айтымла табыб джазыгъыз.

297. Айтымланы окъугъуз, тыйгъыч белгилени нек салынганларын айтыгъыз.

ЮЧ БАЛА БЛА ЮЧ АНА.

«Мени джашым къарыулуду, сингирди — бир зат къоркъутмайды аны», — дегенди къатынланы бири. Экинчиси айтханды: «Мени джашым булбулчады, бек сейирлик джырлайды, халкъ ауузуна къарарчады».

Ючюнчюсю ауузун джарыб сёз айтмагъанды. Суу алыб, тик ёрге атлангандыла ала, челеклери чайпала-тёгюле, арий-тала. Алларына юч джашчыкъ келгендиле тигелей, бири каскача чынгай, бири къычырыб джырлай, ючюнчюсю тынгылай. Анасын кёрюр-кёрмез ючюнчюсю чабханды, челеклени да алыб, ол бойнуна салгъанды. Джолда келген бир къартны къатынла тыйгъандыла, къайсын джаратады деб, билирге соргъандыла. Къарт да джууаб этгенди. «Мен юч джаш кёрмегенме, анасына джаш болгъан къуру буду дегенме».

Алай айтыб джууабха, ол къарады ышара анасыны челегин алыб баргъан уланнга. (Б. Х.)

298. Керекли тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз.

Бюгюн табигъатны юсюнден къарачай поэтлени назмуларын окъурукъбуз деди устаз сохталагъа Сохталаны бири былай айтды Мен да табигъатны суратлаб назму джарашдыргъанма Хусей этген назмунгу бир окъу деб тенглери тиледиле Хусей устазгъа къараб айтды Устаз эркинлик берсе окъуюм Хусей окъучу назмунгу деб устаз

буйрукъ берди Хусей тенглерине кез джетдире былай айтыб тиледи Мен джетишдиралмагъан бар эсе сиз да эс ийигиз окъуюм Хусейни этген назмусун бек джаратдыла.

299. Туура сёзю болгъан бир хапарчыкъ къураб джазыгъыз.

§ 69. Къайтару.

300. Берилген туура сёзлеге авторну сёзлерин къоша, керекли тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз.

ТУУРА СЕЗ.

Къурманынг болайым доктор сабийим бек кючлю ауруйду тангнга чыгъа-мыды чыкъмаймыды.

Ой къарнаш узакъдамысыз.

АВТОРНУ СЕЗЮ.

Кирген адам джанын инджитген затны хапарын ашыгъыш айтды.

Доктор бек къарыусуз айтды.

АВТОРНУ СЕЗЮ.

Кирген джаш орундукъ таба аллына атлаб айтды.

Айдик, бир джашха, бир ол келген адамгъа къарай, сёз къошду.

ТУУРА СЕЗ.

Доктор биз джашагъан джерге иги кесек джол барды. Элтарыкъны тюбюнде къой фермада турабыз.

Джанынга болайым кез чырагъым кеси кюйюб, кирирге джер табмай, джаны къайгъылы болуб турады. (К. С.)

301. Схемалагъа кёре, туура сёзю болгъан айтымла къураб джазыгъыз.

□ ↔ — авторну сёзлери.

□ □ □ □ ↔ — туура сёз.

□ : «□ □ □ □» . «□ □ □ □» , — □

«□ □ □ □» ? — □ . □ : «□ □ □ □» .

302. Айтымлагъа схемала салыгъыз.

Айтек атасындан тиледи: «Атам, бу суратны юсюнден бир хапар айт». «Сен аны ким болгъанын билемисе?» — деб сорду атасы. Джашы: «Билеме, ол Гюрджюланы Къурманды». «Тюз айтаса. Къарачайда область Советни биринчи председатели болгъанды ол» — деб, атасы хапарын башлады.

303. Керекли тыйгъыч белгилени сала, айтымланы джазыгъыз.

Джангы джыл джетсе школда ёлкагъа барлыкъмыса деб сорду Халис Муссагъа.

Айхай да барлыкъма деб джууаб этди Мусса. Алай эсе кел хазырланайкъ деди Халис. Мен ёлкада Бёрючюк болуб ойнарыкъма. Сен а деб сорду Мусса. Не къоянчыкъ не да тюлкючюк боллукъма деди Халис.

Джангы джыл келди, ёлкагъа бардыла. Буз акка да келди болгъанын къар басыб. Сыртында да оюнчакъдан толу къапчыгъы Сабийле ёлканы тегерегине туругъуз деди. Буз акка Кеси ортагъа чыгъыб, тепсеген, ойнагъан, джырлагъан сабийлеге оюнчакъла, саугъала чачды.

304. Авторну сёзлерине туура сёзле къоша джазыгъыз.

Ханафий былай сорду: (...?) Солтан джууаб берди:

«...»

Тамара къайтарыб айтды: «...» Устаз сохталаны эслерине салды: «...!»

«...», — деб хапар айтды тахсачы. «...?» — деб сорду командир.

«...», — деб къошду джёнгери. «...!» — деб къууанды командир.

305. Окъуу китаблада туура сёзлери болгъан айтымла табыб джазыгъыз.

306. Туура сёзлери болгъан айтымла къураб джазыгъыз. Авторну сёзюнде тубюнде берилген этимлени хайырландырыгъыз.

Этимле: айтды, сорду, деб джууаб берди, къычырыб ийди, деб къулагъына шыбырдады, дагъыда былай айтды.

307. Керекли тыйгъыч белгилени сала джазыгъыз, скобкаланы ачыгъыз.

(Атам мен школгъа барыргъа сюеме) деди джашы атасына. (Игиди джашым) деди атасы баласына. (Мен школгъа къалай барлыкъма китабсыз) деб сорду джашы. Атасы китаб алыб келиб айтды джашына (Ма санга китаб). (Къалай алапатды китаб) деб къууаныб джырчыгъын джырлай джашчыкъ школгъа тенглери бла кетди.

ДЖЫЛНЫ ИЧИНДЕ ОКЪУЛГЪАННЫ КЪАЙТАРЫУ.

§ 70. Тауушла. Бёллм. Басым.
Сёзюу къурамы.

308. Окъугъуз, тубюнде айтылгъан ишлени толтуругъуз, ачыкъ тауушланы тублерин сыза джазыгъыз.

Сабийле халкъыбызны тамбласыдыла. Бизни Ата джуртда алагъа кёб эс бёлюнеди. Хар джерде сабийлеге

джангы яслиле, школла, кьалала ишленедиле. Дуниягъа белгили солуу лагерле кьураладыла.

Сёздеде ачыкъ тауушланы табыгъыз.

Ачыкълада кьатыланы, джумушакъланы айырыгъыз.

Сёздеде тунакы тауушланы табыгъыз.

Харифле бла тауушланы башхалыкълары неди?

Алфавит деб неге айтылады?

309. Хапарчыкъланы окъугъуз, тюрлери сызылгъан сёзлени бёлумлеге бёле, басым сала джазыгъыз.

ШОНАЙ БЛА ДАНАЙ.

Он кюн чакълы арадан озгъанлай, Шонай бла Данай Умарны дорбунуна бардыла. Къая тюрбюнде, кьулакъда, таш джанлада атылгъан патронланы бош кьаблары тегюлюб эдиле. Анда-мында къан тамгъала, байлау джурунла тюрбей эдиле. Танкаланы снарядлары дорбунну онг джаннын, тюрбюн ойгъан эдиле. Кьобхан ташланы орунлары агъарыб, тегереклери уа къара кюрен тартыб кёрюне эдиле.

Джашчыкъла дорбунга чыкъдыла. Къаллай эсе да бир тюрлю кьоркъуу сууута эди ичлерин. Неде бу? Не агъач кесек джокъ, не чёб джокъ, ууакъ ташлагъа де ри — сибиртги бла сибиргенча... (Ч. М.)

310. Бу соруулагъа джууаб этигиз.

Тамыр деб сёзню къаллай кесегине айтылады? Юлгюле келтиригиз.

Аффикс деб а къаллайына айтылады? Юлгюле келтиригиз.

Аффикслени ненча тюрлюсю барды? Сёз тюрлендириучю аффикследен юлгюле айтыгъыз. Сёз кьураучуладан да келтиригиз. Бир тамырлы сёзле табыб айтыгъыз.

311. Сёзлени тамырларындан аффикслерин айырыб джазыгъыз.

Юлгю. *Адам-ла бек эртде-ден бери, джер-ден джулдуз-лагъа къалай уч-аргъа бил-мей, кёб кюреш-гендиле.*

Адамла бек эртдеден бери, джерден джулдузлагъа къалай учаргъа билмей, кёб кюрешгендиле. Кёкге чыгъаргъа шарла, тюрю-тюрю учхучла ишлегендиле. Джулдузлагъа учаргъа талпыгъандан, кёб джомакъ джарашдырыб айтхандыла.

К. Э. Циолковский, орус алим, космосха джиберирге ракета ишлеб башлагъанды. Алай а ол, муратына джеталмай, ёлгенди. Энди уа совет алимле, инженерле, ишчиле джерни тегерегине талай спутник ийгендиле.

Совет офицерле-лётчикле Ю. Гагарин, Г. Титов, А. Николаев, П. Попович, В. Быковский, Ата джуртубузну джигер къызы В. Терешкова, дагъыда башхала космосха учуб келгендиле.

§ 71. Ат. Этим.

312. Бу соруулагъа джууаб беригиз:

Ат деб тилни къайсы кесегине айтадыла?

Ат къаллай соруулагъа джууаб болады?

Ким? деген соруугъа къаллай атла джууаб боладыла?

Не? деген соруугъа къаллай атла джууаб боладыла?

313. Тюз атла бла иелик атланы, энчи атла бла тукъум атланы табыгъыз. Аланы санларын, болушларын айта джазыгъыз.

Волга, Къобан, Джингирик, адамла, юй, орам, устазым, партасы, китабынг, Москвабыз, аталары, юйлеригиз, Къумуш, Джёгетей, Москвада, Учкуландан, Худесге,

Ташчыны (магъаданы), Ташчыны (кёрдюк), юйюмден, партангда, китабынга, ачхасыны.

314. Назмуну окъугъуз, джазыгъыз. Бусагъат замандагъы этимлени тюблерин сызыгъыз, бетлерин, санларын айтыгъыз.

ЭЛЕКТРИЧЕСТВО.

Бёледиле мени ишчи бла элли,
Ёсеме мен терк, деменгили.
Кёкде шыбыладан джарыкъ джанама,
Сабан сюреме, таш арытама.

Джюкле ташыйма, нюрча джарытама,
Заводда, фабрикада моторла бурама,
Джюзле бла джулдуз болуб джанама,
Бизни Ата джуртубузгъа бек къууанама.

315. Джырдан юзюкню окъугъуз, джазыгъыз, озгъан замандагъы этимлени тюблерин сызыгъыз, бетлерин, санларын айтыгъыз.

Чартлаб чыкъдым чынгыл къаяны башына,
Мыдахлыкъ келди Гезох улуну джашына.
Тёгерегим тул-тубан болду, чарс болду,
Акъ маралым мени аллымдан тас болду.
Армау болуб, бир кесекни олтурдум,
Кийигиме былай хапар мен сордум...

316. Бу соруулагъа джууаб этигиз.

Сал деген этимни боллукъ заманда джегилиуюн бирлик бла кёблукъ санлада этерге боламыды?

Буз деген этимни боллукъ заманда джегилиуюн бирлик бла кёблукъ санлада этерге боламыды? Этиб кёрюгюз.

317. Нарт сёзлени окъугъуз. Боллукъ замандагъы этимлени тюблерин сыза, бетлерин, санларын айта, джазыгъыз.

Башланмагъан ишни юсюнде джылан джатар.
Бек анасы джыламаз.
Бет бетге къараса, бет джерге къарар.
Бёрю къартлыгъында джубранчы болур.

Ат къамчиден къоркъар, эр намысдан къоркъар.
Иги къатын ийнени ийнек этер.
Къыш къышлыгъын этмесе, джаз джазлыгъын этмез.
Къар тобукъдан болса, ханс белден болур.

§ 72. Санау. Сёзлеу.

318. Айтымланы окъугъуз. Санауланы тюблерин сыза, сёзле бла джазыгъыз.

1951 джыл совет адамла космосха 3 ракетаны джибергендиле. 1-чи ракетаны 2 январда джибергендиле. Аны арт ступенини ауурлугъу 1472 килограмм эди.

12 сентябрда экинчи ракетаны Айгъа айландырыб джибергендиле. Ол 14 сентябрда Айгъа барыб тюшгенди. 4 октябрда Айны тегерегине айланырча 3-чю ракетаны ийгендиле. Аны арт ступенини ауурлугъу 1553 килограмм болгъанды.

Санау деб неге айтадыла?
Санаула ненча къауумгъа юлешинедиле?
Санчы, тизгинчи санаула деб неге айтадыла?

319. Башындагъы текстден санчы, тизгинчи санауланы айырыб джазыгъыз.

Ю л г ю :

Санчы санаула: эки...
Тизгинчи санаула: экинчи...

320. Сёзлеулени тюблерин сыза, точкаланы орнуна соруула са-ла джазыгъыз.

МАЙДА.

Май айда кюнле джылы (...?) боладыла. Бир джолда (...?) мен Солтан бла чегетге баргъан эдим. Къанатлыла терекни бутакъларына къонуб, ариу (...?) джырлай эдиле. Терекле да бек омакъ (...?) джасанган эдиле. Солтан мени къулагъыма акъырын (...?) шыбырдады. Ол меннге тѣбентин (...?) къачыб баргъан къоянчыкъны кѣргюздю. Биз анга сейир (...?) болдукъ. Ариу хауаны эркин (...?) солуб, юйюбюзге акырын-акъырын (...?) келдик.

Сѣзлеу деб неге айтадыла?

Сѣзлеу бла айтымла къураб джазыгъыз.

321 Берилген сѣзлеу бла айтымла къураб джазыгъыз.

Сѣзлеуле:

Былтыр, быйыл, бусагъат, ингирде, огъартын, тѣбентин, джертин, исси, джылы, сууукъ, ариу, кемсиз.

§ 73. Бош, къош айтым.

322 Хапарчыкъны окъугъуз. Айтымланы айырыгъыз, джазыгъыз.

БИЗНИ АТА ДЖУРТУБУЗ.

Биз Ата джуртубузну бек сюебиз. Биз аны учсузкъыйырсыз тюзлерин, аны уллу чегетлерин, аны ариу мийик тауларын, уллу сууларын, аны шахарларын, эллерин, адамларын сюебиз. Бизни Ата джуртубузну хар бир мюйюшчюгю, бизден не узакъда болса да, бизге багъалыды, джууукъду.

Бизни Ата джурт халкъланы уллу юйюрюдю. Мил-

лионла бла адамла джерни тюбюнде эмда ичинде, тарлада, тенгизледе эмда суулада, суу тюбюнде, кьум тюзледе, тундралада кьадалыб, баш бурмай ишлейдиле.

Айтым деб неге айтадыла?

Айтымны члени деб неге айтадыла?

Айтымны кьаллай членлерин билесиз?

Айтымны биртукьум членлери деб кьаллай членлерине айтадыла?

Текстде айтымны биртукьум членлерин табыб, тюблерин сызыгьыз.

Ала айтымны кьаллай биртукьум членлеридиле (башчыламыдыла, хапарчыламыдыла, сансыз членлемидиле)?

323. Суратха кьараб, сочинение джазыгьыз.

РАХАТЛЫКЪ ЮЧЮН.

324. Берилген бош айтымладан кѳош айтымла кѳураб джазыгъыз.

1. Май ай келди. Терекле келбет алдыла. 2. Джай джыяды. Кѳыш ашайды. 3. Окѳугѳуз сиз талмай, эрикмей. Сизден врачла, инженерле чыгъарла. 4. Сиз окѳугъан усталыкѳла, билимле адамлагѳа джарарла. Ала сизге уллу бюсюреу этерле. 5. Ашхам болду. Биз Минги Тауну тюбуне джетдик. 6. Заман кюнюн керексизге бош ашырмаз. Кѳуру кѳыш не джай болуб, алай турмаз. 7. Кѳышхы кече, сууукѳ кече сызгѳырады джел. Джигер солдат, сауут алыб, ѳюеледи таукел.

Бош айтым деб неге айтадыла?

Кѳош айтым деб неге айтадыла?

Кѳош айтымда кѳаллай байламла джюрютюледиле?

325. «Джай» деген темагѳа сочинение джазыгъыз. Сочинениегизде бош эмда кѳош айтымла тюбесинле.

326. Керекли тыйгъыч белгилени сала, текстни джазыгъыз.

Джел атханды шош тенгизге мыллыгын толкѳунла да суу джагъаны тюелле. Тенгиз биледи хыны джелни кѳылыгъын адамла уа не этсинле — кюелле. Тау суула минг-минг джылланы таймай келгенлерича ѳзен-ѳзенден кѳулакѳла сайын ашыгъыб чабханча абын-сюрюн этиб бир-бири юсюне кѳалана джел сызгѳыргъан таууш эте энишге кѳуюлуб тюшюб сора уллу ѳзенде дагъыда бир-бирине кѳошулуб кѳар кетмеген сууукѳ тауладан ычхыныб тенгизге джетиб кѳуюлургѳа ашыгъыш келедиле.

327. Биртукѳум башчылары, биртукѳум хапарчылары, биртукѳум сансыз членлери болгъан айтымла джазыгъыз (окѳуу китабыгъыздан).

СЁЗЛЮК.

А

Автобус
автомобиль
автор
агроном
агъач
агъашчы
ажым
азчыкъ
айтыр-айтмаз
айры-чѣб-башы
айю
акътуякъ (акъ
туякълы)
алтаулан
аманбѣрк
(аман бѣрклю)
амма
анда-мында
аннга
аппа
аптека
ариу
ата-ана
ауруу
ахуюл
ачха-мачха
аякъ.

Б

Бара-бара
баппу
бешеулен

Бештау
Бийчесын
бир-бир
бири-бирине
бише-бише
больница
боппа-бош
бурун
бусагъат
бухгалтер
буфет
бюгече
бюгюн
бюрсюкюн

В

Вожатый
врач.

Г

Гаммеш
гардош
гаптеш
гебен
гергеджыз
Гюрюлдеуюк.

Д

Дагъыда
дежурный
демонстрация
диктант

директор
документ
дуккул-дуккул
дуня
дуппукъ
дыгъар-дугъур.

Дж

Джангы
джатыб-къобуб
джаш-къуш
дженг
дженгнге (бер.
болуш)
джетер-джетмез
джууукъ-тенг
джыйырма
джыяргъа
джюген
джюрек.

Е

Егюз
ѣкюл
ѣмюр
Еребаш.

З

Завод
задачник
зыкъы
зыраф

И

Иги-иги
игиден иги
ие
ийлерге
ийнан
ийне
ийнек
илипин
имбаш
инженер
интернационал
ингир
ирк
ичеги

К

Келейик
кели
кели баш
кесгин
кийинирге
командир
космонавт
көгет
көгюрчюн
көпюр
клиса

Къ

къаннга
къанга
къаракъаш
къара къашлы
къараууз
къой-мой

М

Маллыкъ
манга
марал-чѣб-башы
меннге (бер.
болуш)
милиционер
Минги Тау
мыйы
мынчакъ

О

Оналты
онбеш
онджети
онеки
оннга (бер.
болуш)
онтѣрт
онгига (сѣзлеу)
онсегиз
онтогъуз

П

Пелиуан
правительство

Р

Революция
революционер

С

Сабаннга (бер.
болуш)
санга
сараякъ (къош
сѣз)

сегизджюз
сеннге (бер.
болуш)

схарла

Т

Танг
тангнга
тарбууун
тенг
тенгиз
тенгиге (бер.
болуш)

терс-тюз
тѣнгек
тѣртджюз
тогъуздюз
тукъум-джууукъ
тууар-мууар

Ф

Фаризат
Фатеген
фонарь

Э

Эгеч-къарнаш
экеулен
экиджюз
эниш
энишге
эчки-мечки

Ю

Юйюр
ючджюз
юч минг

БАШЛАРЫ

Ал класслада окъулгъанны къайтарыу

§ 1. Тауушла бла харифле 4	§ 3. Ат. Сыфат. Этим 9
§ 2. Бѣлюм. Басым. Сѣзлени кѣчюрюу 7	§ 4. Къайтарыу 11
Сѣз	
§ 5. Сѣзню къурамы 12	§ 10. Магъанасы джууукъ неда къаршчы сѣзле 20
§ 6. Сѣзню тамыры 13	§ 11. Къош сѣзле 21
§ 7. Сѣзню аффикси 14	§ 12. Къайтарыу 23
§ 8. Бир тамырлы сѣзле 16	
§ 9. Джангы сѣзле къурау 17	
Тилни кесеклери	
§ 13. Тилни кесеклери 25	
Ат	
§ 14. Атны магъанасын къайтарыу 28	§ 18. Болуш аффикслени тюз джазылыулары 35
§ 15. Тюз эмда иелик атла 29	§ 19. Иелик эмда тамам- лаучу болушла 38
§ 16. Атны болушлары 31	§ 20. Къайтарыу 39
§ 17. Тюз атны джалгъаныуу 33	
Сыфат	
§ 21. Сыфатны магъанасын къайтарыу 42	§ 22. Тюз сыфатла 43
	§ 23. Къайтарыу 44
Санау	
§ 24. Санауну магъанасы 45	§ 26. Санаулары тюз джа- зыу 49
§ 25. Санчы, тизгинчи са- наула 47	§ 27. Къайтарыу 51
Алмаш	
§ 28. Алмашны магъанасы 54	§ 31. Болуш аффикслени тюз джазылыулары 60
§ 29. Бетлеучю алмашла 56	/ § 32. Къайтарыу 61
§ 30. Бетлеучю алмашла- ны джалгъаныулары 57	
Этим	
§ 38. Этимни магъанасын къайтарыу 62	§ 36. Этимни бусагъат заманы 67
§ 34. Этимни заманлары 63	§ 37. Этимни озгъан заманы 68
§ 35. Этимни джегилиую 65	

§ 38. Озгъан заманны джегилию	70	§ 40. Боллукъ заманда этимни джегилию	74
§ 39. Этимни боллукъ заманы	71	§ 41. Этимни айтымда кьуллугъу	75
		§ 42. Къайтарыу	76
		Сёзлеу	
§ 43. Сёзлеуню магъанасы	78	§ 45. Сёзлеуню тюз джазылыуу	83
§ 44. <i>Къачан? къайда? къалай?</i> деген соруулагъа джууаб этген сёзлеуле	81	§ 46. Къайтарыу	85
		Байлам	
§ 47. Байламны магъанасы	87	§ 49. Къайтарыу	90
§ 48. Джалгъаучу байламла (<i>бла, да, эмда</i>)	89		
		Айтым	
§ 50. Айтымны юсюнден окьулгъанны къайтарыу	92	§ 60. <i>Да, эмда</i> байламлары болгъан къош айтымла	108
§ 51. Айтымны членлери	93	§ 61. <i>Не, неда, бир, бир да</i> байламлары болгъан къош айтымла	110
§ 52. Айтымны баш членлери	94	§ 62. Къош айтымда запятой	111
§ 53. Сансыз членле	96	§ 63. Къайтарыу	112
§ 54. Толтуруучу	97	§ 64. Айлануу	113
§ 55. Ачыкълаучу	98	§ 65. Айланууда тыйгъыч белгиле	114
§ 56. Болумла	99	§ 66. Къайтарыу	115
§ 57. Айтымны биртукъум членлери	102		
§ 58. Къайтарыу	105		
§ 59. Бош эмда къош айтымла	106		
		Туура сёз	
§ 67. Туура сёзден хапар бериу	118	§ 68. Туура сёзде тыйгъыч белгиле	120
		§ 69. Къайтарыу	122
		Джылны ичинде окьулгъанны къайтарыу	
§ 70. Тауушла. Бёлюм. Басым. Сёзню къурамы	124	§ 71. Ат. Этим	126
		§ 72. Санау. Сёзлеу...	128
		§ 73. Бош, къош айтым	129
		Сёзлюк	132

СУЮНЧЕВ ХАНАФИЙ ИДРИСОВИЧ
ЭЛЬКАНОВ МАГОМЕТ КАЗИЕВИЧ

КАРАЧАЕВСКИЙ ЯЗЫК

Грамматика, правописание, развитие речи

Учебник для 4 класса

На карачаевском языке

ИБ 2590

Редактор *К.-М. Н. Тогоркулов*
Художественный редактор *М. М. Папшуова*
Технический редактор *М. М. Дышекова*
Корректор *Н. С. Салпагарова*

Под. в печать 01.12.92.

Формат 70×90¹/₁₆. Бумага офсетная.

Гарнитура школьная. Печать офсетная.

Усл. п. л. 9,9+0,3 л. форз. Усл. кр.-отт. 41,1.

Уч. изд. л. 6,1+0,3 л. форз. Заказ № 0347.

Тираж 6000. С. 35.

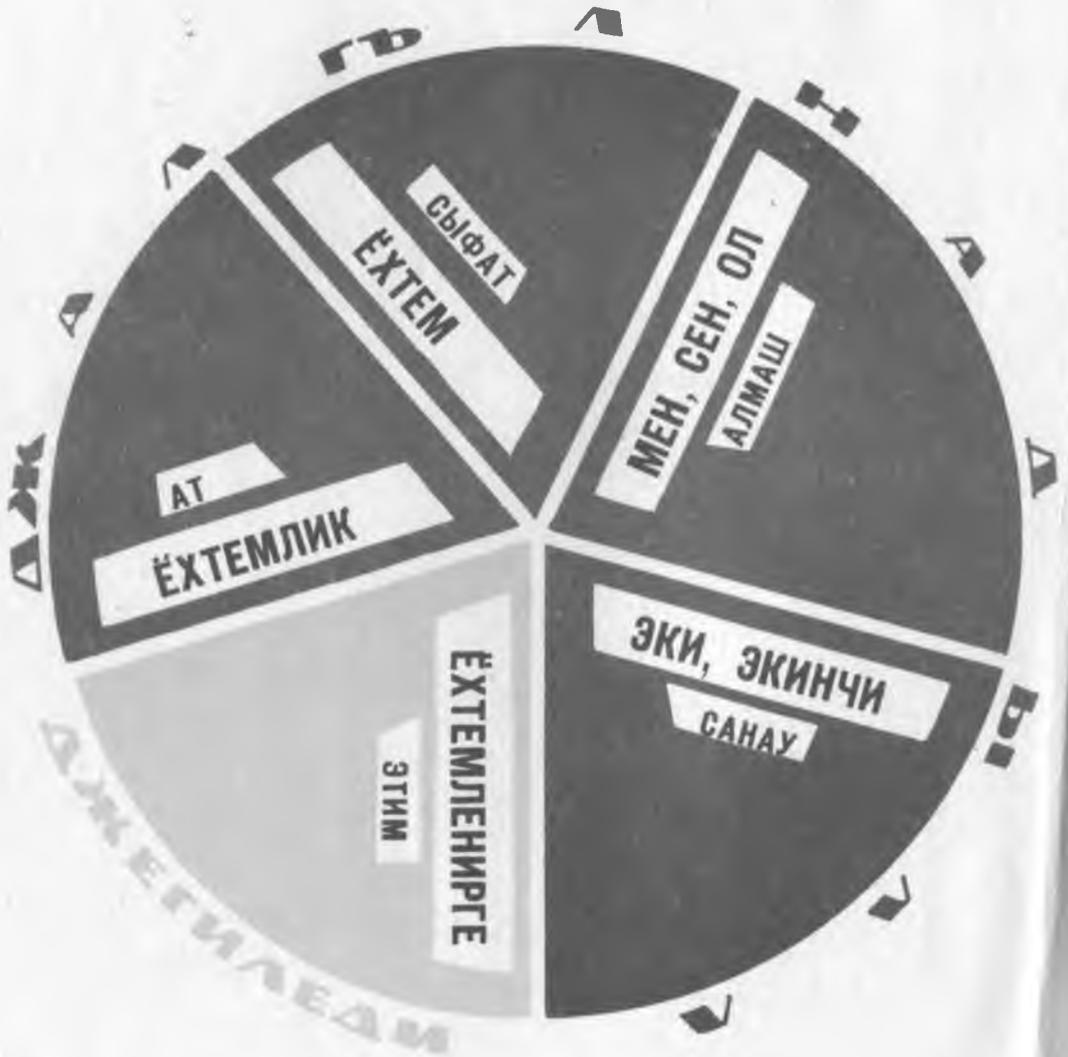
Карачаево-Черкесское республиканское книжное издательство.

Издательско-полиграфическое и книготорговое производственное объединение «Адыгея»
комитета по печати и информации Республики Адыгея.
352700, Майкоп, ул. Пионерская, 268.

Сведения о пользовании учебником

№ пп	Фамилия и имя ученика	Учебный год	Состояние учебника	
			в начале года	в конце года
1.				
2.				
3.				
4.				
5.				

ТЮРЛЕНЕДИЛЕ

БЕКЛЕРИ

ТЮРЛЕНМЕЙДИЛЕ

